|| विद्या विनयेन् शोभते ||
Mob.: 8669244522
JEEVANDEEP SHAIKSHANIK SANSTHA'S POI'S
ARTS, COMMERCE & SCIENCE COLLEGE
(Affiliated to Mumbai University)
Mumbai University Affiliation No. Aff / Recog. /6403 of 2008 dt. 17th Oct. 2008
Govt. of Maharashatra Order No. NGC 2008 / (218 / 08) MS - 3, dt. 16/6/2008
At. Khardi (E), Tal. Shahapur, Dist. Thane Pin 421 601. ● Website : www.jsspcollegekhardi.in ● Email: jeevandeepkhardi@gmail.com

Ref. : JSSP/ACSCK /____/ Date : ____________

3.3.2 Number of books and chapters in edited volumes/books published and papers published in national/ international conference proceedings per teacher during last five year

2018-19 To 2022-23

INDEX

Sr.no	Name of the teacher	Title of thebook/ chapter/ paper Published	Yenar of the publication	ISBN Number	Page no
1	Herendra Soshthe	Narayan Meghaji Lokhande yachi kamgar chalval	2023	978-93-100-0078-8	2 to 7
2	Vishal Bhosle	Bhurupshastra parichay	2022	978-93-584-0136-3	8 to 18
3	Kailas Kalkte	Kokanatil Dashavtar loknatya	2020	978-81-944-8561-2	19 to 25

Jeevandeep Shaikshnik Sanstha's Arts, Com.& Science College ★ Khardi, Tal Shahapur, Dist. Thane, 421 601

Mob.: 8669244522

॥ विद्या विनयेन् शोभते ॥

JEEVANDEEP SHAIKSHANIK SANSTHA'S POI'S

ARTS, COMMERCE & SCIENCE COLLEGE

(Affiliated to Mumbai University)

Mumbai University Affiliation No. Aff / Recog. /6403 of 2008 dt. 17th Oct. 2008
Govt. of Maharashatra Order No. NGC 2008 / (218 / 08) MS - 3, dt. 16/6/2008

At. Khardi (E), Tal. Shahapur, Dist. Thane Pin 421 601. ● Website : www.jsspcollegekhardi.in ● Email: jeevandeepkhardi@gmail.com

Ref. : JSSP/ACSCK /_____/

Date : __________

4	Vishal Bhosle	Mumbaichya Aare Colny parisaratil metro var shed prakalp,nais a rgik paryavaran aani samajik-rajkiy Drushthikon : ek sushm Abhyas	2020	978-81-93 2-6229-0	26 to 30
5	Kailas Kalkte	Dalit Striyanchi aatmkathne: e k aakaln	2020	978-93-90 4-8302-0	31 to 38

Jeevandeep Shaikshnik Sanstha's Arts, Com. & Science College ★ Khardi, Tal. Shahapur, Dist. Thane, 421 601

Principal
Jeevandeep Shaikshanik Sanstha Poi's
Art's, Commerce & Science College Khardi
Khardi, Tal. Shahapur, Dist. Thane 421 601.

जनता शिक्षण मंडळाचे
श्रीमती इंदिराबाई जी. कुलकर्णी कला, जे. बी. सावंत विज्ञान आणि
सौ. जानकीबाई धोंडो कुंटे वाणिज्य महाविद्यालय
कै. नानासाहेब कुंटे शैक्षणिक संकुल
अलिबाग-रायगड (महाराष्ट्र).

मुंबई विद्यापीठाशी कायमस्वरूपी संलग्न - नॅकद्वारा पुनर्मुल्यांकन 'ब' श्रेणी (तृतीय चक्र)

मुंबई विद्यापीठ, फुले-आंबेडकर अध्यासन आणि

जे. एस. एम. महाविद्यालय, अलिबाग-रायगड (महाराष्ट्र)

भाषा व सामाजिक शास्त्र विभाग व आय.क्यू.ए.सी. याच्या संयुक्त विद्यमाने

'गुलामगिरी' ग्रंथ व सत्यशोधक समाजाच्या शतकोत्तर सुवर्ण महोत्सवी वर्षानिमित्त आयोजित

दोन दिवसीय राष्ट्रीय चर्चासत्र

(दि. १३ आणि १४ जानेवारी २०२३)

सत्यशोधकीय चळवळ आणि साहित्य

MFNC 2023 Proceedings

ISBN 978-93-100-0078-8

डॉ. अनिल क. पाटील

प्राचार्य

जे. एस. एम. महाविद्यालय, अलिबाग-रायगड (महाराष्ट्र)

Shaikshnik Sanstha's Arts, Com.& Sci. College, Khardi, Tal. Shahapur, Dist. Thane

[redacted]

ISBN 978-93-100-0078-8

Editorial Board

Principal Dr. Anil K. Patil
Chief Editor

Dr. Nilkanth Shere
Editor

Prof. Jayesh Mhatre
Co-Editor

Prof. Surabhi Wani
Member

Place of Publication
Janata Shikshan Mandal's Smt. Indirabai G. Kulkarni Arts College, J. B. Sawant Science College and Sau. Janakibai Dhondo Kunte Commerce College, Alibag-Raigad (M.S.)
Edition First, 2023. Pages: 115

Address
J. S. M. College, Behind SBI Bank, Maharshi Karve Road, Alibag, Raigad, Maharashtra 402201.

Owner/©
Principal, J. S. M. College, Alibag.

Jeevandeep Shaikshnik Sanstha's Arts, Com. & Science College ★ Khardi, Tal Shahapur, Dist. Thane, 421 601

Publisher and Editor take no responsibilities for the inaccurate, misleading data, opinion and statements appeared in the Research papers; articles published in this book.

All responsibilities of the contents rest upon the respective authors.

PRINTED BY
Janata Shikshan Mandal's
Smt. Indirabai G. Kulkarni Arts College, J. B. Sawant Science College and Sau. Janakibai Dhondo Kunte Commerce College,
Behind SBI Bank, Maharshi Karve Road, Alibag- Raigad, Maharashtra, Pin-402201
E-mail principal_jsm@rediffmail.com Website: www.jsmalibag.edu

सत्यशोधकीय चळवळ आणि साहित्य

Jeevandeep Shaikshnik Sanstha's Arts, Com. & Science College
Khardi, Tal Shahapur, Dist. Thane, 421 601

अनुक्रमणिका

क्र.	शीर्षक	लेखक	पृ. क्र.
१.	महात्मा जोतीराव फुले यांच्या साहित्यातील लेखनशैली	डॉ. भाऊसाहेब नन्नवर	१
२.	सत्यशोधक चळवळ आणि जातिअंताचा प्रश्न	डॉ. आय. पी. कोकणे	१५
३.	'तृतीय रत्न' नाटकाचे स्त्रीवादी दृष्टीकोनातून वाचन	कु. श्रेया पाचाळ	२२
४.	महात्मा जोतीबा फुले यांचे सार्वजनिक सत्य धर्म: धर्मचिंतनाचे सार	प्रा. सुप्रिया धुमाळ डॉ. प्रविण गायकवाड	२८
५.	महात्मा फुले यांचे वैचारिक चौकटीत आदिवासींची शेती आणि शेतकऱ्यांचा चिकित्सक अभ्यास	प्रा. के. बी. चौगुले डॉ. सी. जे. देशमुख	३३
६.	महात्मा जोतीराव फुले यांच्या वैचारिक लेखनामागील संदर्भ : 'शेतकऱ्याचा असूड'	प्रा. भरतकुमार भालेराव	३६
७.	सत्यशोधक समाज: भाऊराव पाटील आणि त्यांचे शैक्षणिक योगदान	प्रा. विजया ठाकूर	४१
८.	म. जोतीराव फुले व 'शेतकऱ्याचा असूड'	डॉ. संजय चिताळकर	४६
९	नारायण मेघाजी लोखंडे यांची कामगार चळवळ	डॉ. बालाजी डिगोळे	५०
१०.	थोर शिक्षण तत्वज्ञ - महात्मा ज्योतिबा फुले	डॉ. बन्सीलाल गाडीलोहार	५७
११.	सावित्रीबाई फुले यांचे स्त्री शिक्षणविषयक विचार	डॉ. चंद्रशेखर भगत	६२
१२.	महात्मा फुले आणि सत्यशोधक समाज	श्रीमती सोमा भोसले	६७
१३.	महात्मा जोतीराव फुले यांचे आर्थिक व शेतीविषयक विचार	डॉ. नितीन मुटकुळे	७१
१४.	म. फुले यांचे शिक्षणविषयक विचार	डॉ. अनिल वागर	७५
१५.	महात्मा फुले यांच्या विचारांची सद्यकालीन उपयुक्तता	प्रा. महेश बिऱ्हाडे प्रा. पराग पाटील	८०
१६.	महात्मा फुले यांचे शिक्षणविषयक विचार	प्रा. ज्ञानेश्वर नामदेव खिलारी	८५
१७.	नारायण मेघाजी लोखंडे यांची कामगार चळवळ	प्रा. हर्षद विनायक साटे	८९
१८.	सत्यशोधक समाज चळवळ आणि सावित्रीबाई फुले यांचे योगदान	प्रा. रिझवाना शानूर मुलाणी	९३
१९.	शिक्षा के क्षेत्र में महात्मा ज्योतिराव फुले का योगदान	प्रा. अस्मिता भगवान पाटील	९८
२०.	फुले जी के गुलामगिरी में ब्राह्मण वर्ग	महानंदा अमृत शिंदे	१०४

नारायण मेघाजी लोखंडे यांची कामगार चळवळ

प्रा. इंद्र विनायक मांटे

सहायक प्राध्यापक,
मराठी विभाग,
कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय,
गोवेली.

Jeevandeep Shaikshnik Sanstha's Arts, Com. & Science College
Khardi, Tal Shahapur, Dist. Thane, 421 601

भारतातील शैक्षणिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, धार्मिक आणि आर्थिक क्रांतीचे आद्य जनक महात्मा ज्योतिराव फुले यांचे एक निष्ठावान सहकारी म्हणून कार्य करणारे भारतीय कामगार चळवळीचे जनक म्हणून नारायण मेघाजी लोखंडे यांना ओळखले जाते. मुंबईमधील गिरणीमध्ये काम करणाऱ्या दीनदलित स्त्री पुरुष कामगारांवर भांडवलदारी व्यवस्थेकडून जो अन्याय अत्याचार व शोषण होत होते त्यांना संरक्षण देऊन त्यांच्यावरील अन्याय दूर करण्याच्या लोककार्यात आपली उभी हयात वाहून घेणारे नारायण मेघाजी लोखंडे हे सत्यशोधकीय विचारधारेचे द्रष्टे समाजधुरीण व्यक्तीत्व होते.

नारायण मेघाजी लोखंडे यांचा परिचय पाहत असताना त्यांचा जन्म ठाणे येथे १९४८ मध्ये झाला. याच ठिकाणी त्यांनी मॅट्रिक पर्यंतचे शिक्षण घेतले. यापुढील काळात ते आपल्या उदरनिर्वाहासाठी व वास्तव्याकरिता मुंबईतील भायखळा येथे स्थलांतरित झाले. मुंबईत आल्यावर नारायण मेघाजी लोखंडे यांनी सर्वप्रथम रेल्वेत नोकरी स्वीकारली. त्यानंतर ते पोस्ट खात्यात नोकरीत रुजू झाले. तीही नोकरी त्यांनी सोडली आणि कालांतराने त्यांनी मांडवी भागातील एका गिरणीत कोठी कारकून (store keeper) म्हणून नोकरीत ते रुजू झाले. हीच नोकरी त्यांच्या आयुष्यात कलाटणी देणारी ठरली. याच ठिकाणी काम करताना त्यांना गिरणी कामगारांच्या प्रश्नांची, समस्यांची तीव्रपणे जाणीव झाली आणि त्यातून गिरणी कामगार चळवळीचा उदय झाला.

सुतीवस्त्र उद्योग हा भारतातील प्राचीन उद्योग असल्याचे दिसून येते. काळानुरूप त्याचे स्वरूप बदलत गेले ब्रिटिश कालखंडात या औद्योगिकीकरणाच्या काळात या उद्योगात परीवर्तन झाले. राष्ट्रीय औद्योगिक उत्पादनात १४ टक्के वाटा या उद्योगाचा आहे. ब्रिटिश कार्यकाळात भारतात व्यापारी करण्याच्या अनुषगाने कलकत्ता येथे सन १८१८मध्ये फोर्ड ग्लोस्टर येथे भारतातील पहिल्या गिरणीची स्थापना झाली. पण पुढे व्यावसायिकरित्या ती अयशस्वी झाली. यानंतर कावसजी डाबर यांनी मुंबई प्रांतात 'स्पिनिंग अँड विव्हिंग कंपनी' या नावाची पहिली गिरणी ७ जुलै १८५४ रोजी सुरू केली. तत्पूर्वी सत्यशोधक विचाराचे विचारवंत डॉ. भाऊ दाजी लाड यांनी मुंबई प्रांतात कापड गिरणीचा व्यवसाय सुरू करण्याचा विचार सन १८५० मध्ये मांडला होता. यावरून सत्यशोधकीय विचारधारेची दूरदृष्टी व कल्पकता प्रतीत होताना दिसून येते. पुढे सन १८७५ पर्यंत भारतात विविध ठिकाणी गिरणीची संख्या पाहता मुंबईत ४१, कलकत्ता ५, मद्रास २, कानपूर ३ आणि हैदराबाद व इंदूर तसेच नागपूर येथे प्रत्येकी एक अशा एकूण ५३ गिरण्या चालू झालेल्या होत्या. मुंबई भागात गिरण्यांची ही संख्या दिवसेंदिवस वाढत चालली होती आणि त्याचबरोबर गिरणी कामगारांचे प्रश्नही वाढत चालले होते. त्यावेळी गिरणी कामगारांची अवस्था खूपच दयनीय होती. कामगारांना दिवस रात्र जनावरांसारखे राबावे लागत होते. त्यातूनही तुटपुंजा मोबदला मिळायचा आणि तोही अनियमितपणे मिळे. यात मजूर स्त्रिया आणि बालके यांची अवस्था पण भीषण होती.

अशा शोषणाच्या विरोधात जाण्याची हिंमतही कुणी दाखवीत नसे. अपुऱ्या सुविधा आणि अस्वच्छतेमुळे श्वसनाचे व अन्य अनेक आजार कामगारांना होत बऱ्याचदा गिरणीत अनेक अपघात होत पण त्याचा मोबदला किंवा नुकसान भरपाईसाठी कोणतीही तरतूद नव्हती. मालक शासन किंवा कोणताही कायदा कामगारांच्या लाभाचा नव्हता.

गिरणी कामगारांची ही दयनीय परीस्थिती दूर करून त्यांना शोषणातून मुक्त करून कायद्याचे संरक्षण मिळावे व सुविधा मिळाव्यात यासाठी नारायण मेघाजी लोखंडे यांनी खूप प्रयत्न केले. महात्मा फुले हे त्यांचे प्रेरणास्थान. महात्मा फुले यांनी त्यांच्या सबंध हयातीत शूद्र अतिशूद्र व गोरगरीब समाजाला दास्य मुक्तीच्या शोषणमुक्तीच्या दिशेने नेले आहे. याचा प्रत्यय आपणास त्यांच्या कार्याने तसेच त्यांनी केलेल्या गुलामगिरी, शेतकऱ्यांचा आसूड , ब्राह्मणाचे कसब, आदी लेखनातून परखडपणे मांडलेल्या विचारातून दिसून येतोच. सत्यशोधक समाजाच्या कामाच्या निमित्ताने महात्मा फुले बऱ्याचदा मुंबईला येत. गिरणी कामगारांची ही स्थिती महात्मा फुले यांच्या निदर्शनास आलीच होती. सत्यशोधक चळवळीच्या माध्यमातून मुंबईतील गिरणी कामगारांच्या हक्क व संरक्षणासाठी काम सुरू झाले. या सर्वात पुढाकार घेणारे नारायण मेघाजी लोखंडे हे होते महात्मा फुले यांचे सत्यशोधक सहकारी श्री कृष्णराव भालेकर यांनी त्यांचे बंधू व अन्य सहकाऱ्यांच्या मदतीने जानेवारी १८७७ मध्ये 'दीनबंधू' हे पत्र सुरू केले. समाजातील अनेक प्रश्नांना वाचा फोडणारं आणि परखडपणे भाष्य करणाऱ्या दीनबंधू या पत्रकाची संपादक म्हणून धुरा नारायण मेघाजी लोखंडे यानी ९ मे १८८० रोजी स्वीकारली. कामगारांच्या कल्याणासाठी, हक्क न्यायासाठी दीनबंधू महत्वाची भूमिका बजावू लागले.

नारायण मेघाजी लोखंडे यांनी गिरणी व्यवस्थेत काम केले असल्याने त्यांना या व्यवस्थेचा बारकाईने अभ्यास करता आला. दीनबंधू मधून या भांडवलदारी व्यवस्थेच्या विरोधात त्यांनी लिहायला सुरुवात केली. 'आमच्या इंग्रज सरकारचे राज्यात गिरण्यांचे मालकांची झोटिंगशाही' या शीर्षकाखाली दीनबंधू मध्ये ११/०८/१८८५ च्या अंकात अग्रलेख लिहून त्यांनी ताशेरे ओढले. सरकारी यंत्रणा आणि भांडवलदार गिरणी मालक दोघे मिळून मजुरांवर अन्याय करतात. अशा आशयाने दीनबंधू १/४/१९९४ च्या अंकात 'इंग्रजी सरकारचे राज्यात मोगलाई' या शीर्षकाखाली अग्रलेख लिहिला. दीनबंधूच्या १८९५ मध्ये प्रसिद्ध केलेल्या अंकात लोखंडे यांनी गिरणीत काम करणाऱ्या स्त्रिया बालकामगार यांची तपशीलवार सांख्यिकी नोंद तसेच कामाचे तास त्याचे स्वरूप याची माहिती दिली होती. या आकडेवारीत गिरणीत काम करताना अपघातात मृत झालेले दुखापत झालेल्या कामगारांची ही नोंद ते करतात. याबरोबरच गिरणी मालकांच्या मनमानी कारभाराविरूद्ध गिरणीची तपासणी करण्यासाठी फॅक्टरी इन्स्पेक्टरची नियुक्ती करावी तसेच कामगाराना संरक्षण व सुविधा द्याव्यात, अशी मागणीही त्यांनी केली. दीनबंधू मधून आपल्या मागण्या मांडण्यापूर्वी कामगारांचे संघटन करून नारायण मेघाजी लोखंडे यांच्या नेतृत्वाखाली गिरणी कामगारांच्या प्रश्नावर अनेक निवेदने गिरणी मालक व ब्रिटिश अधिकारी यांना देण्यात आली होती. सुरुवातीला १८७५ मध्ये ब्रिटिश सरकारने चौकशीसाठी एक मंडळ नेमले होते. मात्र गिरणी मालकांनी खोटी कारणे देऊन चौकशी रेटून नेली होती. पुढे १८८१ ला गव्हर्नर जनरलच्या कायदे कौन्सिलने फॅक्टरी बिल मंजूर केले. परंतु मालक वर्गाच्या विरोधामुळे त्यातील अनेक तरतुदी सौम्य केल्या होत्या. यात लहान मुलांना कामावर घेण्याचे वय सात वर्षे केले. त्यावर युक्तिवाद करीत लोखंडे यांनी किमान वय सोळा वर्षे असावे, तसेच त्यांच्या शिक्षणाची व्यवस्था शासनाने करावी. शिवाय कामगारांना मिळणारे वेतन वाढवावे, अशा अनेक मागण्या केल्या.

१८८४ मध्ये लोखंडे यांनी अनेक कामगारांना एकत्र करून 'बॉम्बे मिल हॅन्ड्स असोसिएशन' ही देशातील पहिली कामगार संघटना सुरू केली. याचवेळी पूर्वीच्या कायद्यात सुधारणा करण्यासाठी तत्कालीन कलेक्टर डब्ल्यू बी मुलक यांच्या अध्यक्षतेखाली एक फॅक्टरी कमिशन नेमण्यात आले. या दरम्यान नारायण

Shaikshnik Sanstha's Arts, Com... Khardi, Tal Shahapur, Dist. Thane, 421 601 Jeevandeep ...College

ISBN 978-93-100-0078-8

ISBN 978-93-106-0078-5

मेघाजी लोखंडे यांच्या नेतृत्वाखाली अनेक मोठमोठ्या सभा घेऊन जनजागृतीचे कार्य सुरू झाले. तसेच आपल्या हक्क, कर्तव्य, न्यायाच्या दृष्टीने कामगार संघटित झाले, जागृत झाले. सरकारने नियुक्त केलेल्या इंडियन फॅक्टरी कमिशन समोर लोखंडे यांनी मोठ्या संख्येने कामगारांच्या सह्यांचे निवेदन दिले. त्या निवेदनात प्रामुख्याने पुढील मागण्या होत्या.

- कामाचे तास कमी करणे.
- कामगारांना किमान एक साप्ताहिक सुट्टी देणे.
- अपघातग्रस्त कामगारांना नुकसान भरपाई व भर पगारी रजा देणे.
- कामगारांना वेळेवर पगार मिळावा.

या मागण्यांसह कामगार संघटनेचा जोर कायमच राहिला होता. कामगार संघटनेचा संघर्ष आणि शक्तीबळाचा विचार करता १० जून १८९० रोजी 'बॉम्बे मिल ओनर्स असोसिएशन'ने कामगारांना साप्ताहिक सुट्टी मंजूर केली. या निर्णयाने कामगारांना त्यांच्या मागण्यांना न्याय मिळाला होता. नारायण मेघाजी लोखंडे यांच्या नेतृत्वाखाली सुरू झालेल्या या लढ्यासमोर सरकार व मिल मालकांना नमते घ्यावे लागले होते. हा लढा अभूतपूर्व होता. पुढे १८९१ मध्ये सरकारने कामगार हिताच्या दृष्टीने 'फॅक्टरी ऍक्ट' मंजूर केला. कामगारांच्या हितार्थ नव्याने तयार करण्यात आलेल्या कायद्यातील तरतुदीने मालक व मजूर यातील संघर्षाची दरी कमी केली.

सत्यशोधकीय विचारधारा आणि महात्मा फुले यांच्या प्रेरणा सामर्थ्यांच्या प्रभावाने नारायण मेघाजी लोखंडे यांनी गिरणी कामगार चळवळीत स्वतःला झोकून घेतले. कामगाराचे उत्तम संघटन करून कामगार लढ्याला यश मिळवून दिले. या कार्याने ते महात्मा फुले यांचे एक विश्वासू निकटवर्ती व कर्तृत्व संपन्न सत्यशोधक सहकारी बनले. त्यांनी उभारलेला हा कामगार लढा स्वातंत्र्यपूर्व काळातील एक अभूतपूर्व क्रांतीचा लढा होता. त्यांच्या या लढ्याला सहकार्य करणारे विश्राम लक्ष्मण कोरगावकर, कृष्णाराव अर्जुनजी केळुसकर यांसारखे अनेक सत्यशोधकीय विचारधारेचे सहकारी लढ्यात प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्ष सोबत होते. दिनबंधू या पत्रकाची भूमिका यामध्ये खूपच मौलिक आणि महत्त्वाची ठरली. या खेरीज त्यांनी केलेल्या लेखनात 'पंचदर्पण' १८७६, 'सत्यशोधक निबंधमाला अथवा हिंदू धर्माचे खरं ज्ञान' भाग-१ १८८६, 'सत्यशोधक निबंधमाला अथवा हिंदू धर्माचे खरे ज्ञान' भाग-२ १८८७ तसेच विविध विषयांवरील अग्रलेख यातून खूप मोठी वैचारिक क्रांती कामगार लढ्यास पोषक ठरली.

एकूणच नारायण मेघाजी लोखंडे यांनी भारतीय कामगार चळवळीची मुहूर्तमेढ रोवली आणि ही चळवळ यशस्वीपणे उभी केली. नारायण मेघाजी लोखंडे यांनी गोरगरीब गिरणी मजूर, देशातील शेतकरी वर्ग आणि इतर दीनदलित यांची अतिशय त्यागी वृत्तीने सेवा केली. हा भारतीय समाजासमोर हे खूप मोठा आदर्श मानावा लागेल.

संदर्भ ग्रंथ :

- महात्मा फुले आणि परंपरा -प्रभाकर वैद्य , लोकवाड्मय गृह.
- व्यक्ती आणि विचार- य.दि.फडके ,श्रीविद्या प्रकाशन, पुणे.
- महात्मा फुले समग्र वाड्मय - संपा. धनंजय कीर व स.ग. मालशे , महाराष्ट्र राज्य साहित्य व सस्कृती मंडळ.मुबई .

Jeevandeep Shaikshnik Sanstha's Arts, Com.& Science College ★ Khardi, Tal Shahapur, Dist. Thane, 421 601

भूरूपशास्त्र परिचय

तृतीय वर्ष
कला
सत्र पाचवे
पेपर - [illegible]

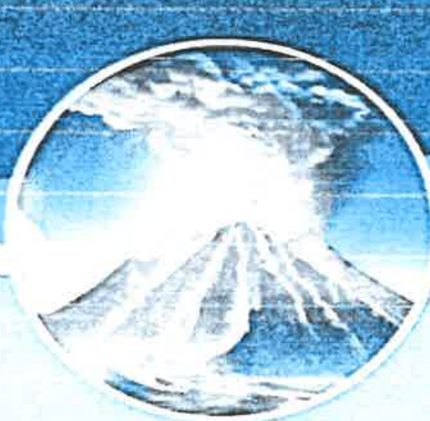

प्रा. डॉ. [illegible]
प्रा. डॉ. [illegible]
प्रा. [illegible]
प्रा. [illegible]
प्रा. [illegible]
प्रा. [illegible]
प्रा. [illegible]

हिमालया पब्लिशिंग हाऊस
ISO 9001:2015 CERTIFIED

Jeevandeep Shaikshnik Sanstha's Arts, Com. & Science College
Khardi,
Tal Shahapur,
Dist. Thane,
421 601

(8)

[illegible]

भूरूपशास्त्र परिचय

(INTRODUCTION TO GEOMORPHOLOGY)

• लेखक •

प्रा.डॉ. गजेंद्र ओंकार परमार

(एम.ए., बी.एड., पीएच.डी.)

संशोधन मार्गदर्शक

भूगोल विभाग

[illegible]

प्रा.डॉ. राजकुमार गाथाडे

(एम.ए., बी.एड., पीएच.डी.)

भूगोल विभाग प्रमुख

[illegible]

प्रा. दिलीप आबा कोगार

(एम.ए., बी.एड.)

भूगोल विभाग प्रमुख

[illegible] कला, वाणिज्य व

विज्ञान महाविद्यालय, [illegible]

ता. [illegible], जि. रायगड.

प्रा. संतोष ओंकार शिंदे

(एम.ए., बी.एड.)

भूगोल विभाग प्रमुख

[illegible] कला, वाणिज्य व

विज्ञान [illegible] महाविद्यालय,

[illegible], जि. रायगड.

प्रा. आनंद किशनराव गायकवाड

(एम.ए., नेट)

भूगोल विभाग प्रमुख

[illegible] वाणिज्य व कला

महाविद्यालय, [illegible], जि. रायगड.

प्रा. रामहरी जालिंदर बनाडे

(एम.ए., नेट)

भूगोल विभाग

डॉ. [illegible] कला आणि

वाणिज्य महाविद्यालय,

[illegible], जि. रायगड.

प्रा. विशाल मोहन भोसले

(एम.ए., नेट)

भूगोल विभाग प्रमुख

[illegible] कला,

वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय,

[illegible], जि. ठाणे.

Himalaya Publishing House

ISO 9001:2015 CERTIFIED

9

Shaikshnik Sanstha's Arts, Com. & Science, Khardi, Tal Shahapur, Dist. Thane, 421 601

होण्यासाठी ही अनुकूल असते. म्हणून या भूभौतिक घटकांचे सखोल अध्ययन करणे आवश्यक असते. यातून भूरूपशास्त्र या प्राकृतिक भूगोलाच्या अध्ययन शाखेचा विकास होत गेला.

भूरूपशास्त्र ही प्राकृतिक भूगोलाची एक महत्त्वाची शाखा असून अलीकडच्या काळात या विषयाचे अभ्यासक्षेत्र मोठ्या प्रमाणात विस्तारत गेले आहे. त्यामुळे सर्वप्रथम त्याचे स्वरूप आणि व्याप्ती समजून घेणे आवश्यक आहे.

(ब) भूरूपशास्त्राचे स्वरूप (Nature of Geomorphology)

भूरूपशास्त्रात प्रामुख्याने पृथ्वीवरील भूरूपांचा वैज्ञानिक दृष्टिकोनातून अभ्यास केला जातो. भूरूपांची निर्मिती कशा प्रकारे, भूरूप निर्मिती मागील कारणे, भूरूपीय रचनेत होणारे बदल, त्याचे परिणाम, प्रमुख भूरूपांचे प्रादेशिक वितरण इत्यादींचा भूवैज्ञानिक दृष्टिकोनातून भूरूपशास्त्रात आढावा घेतला जातो.

भूरूपशास्त्राचा अभ्यास करत असताना सर्वप्रथम अभ्यास त्याचे स्वरूप समजून घेणे आवश्यक आहे ते आपणास पुढील प्रमाणे सांगता येईल.

१. **निरीक्षणात्मक स्वरूप (Observational Nature) :** कोणत्याही विषयाच्या विकासात निरीक्षण ही पहिली पायरी असते. भूरूपशास्त्राच्या अभ्यासात पृथ्वीवरील भूरचना, भूमी स्वरूपे, विविध प्रकारच्या नदयांची व पाणी, खनिज संपत्ती, महासागर इत्यादी प्राकृतिक घटकांचे निरीक्षण केले जाते. म्हणून भूरूपशास्त्राला सुरुवातीस निरीक्षणात्मक स्वरूप प्राप्त झाले आहे.

२. **वर्णनात्मक स्वरूप (Descriptive Nature) :** प्रारंभीच्या काळात निरीक्षणाद्वारे मिळालेली जी माहिती प्राप्त झाली त्याचे विश्लेषण व वर्णन केल्यामुळे या विषयाचे स्वरूप वर्णनात्मक झाले. वर्णनात्मक स्वरूप म्हणजे या विषयाचा अभ्यास करताना एखाद्या प्राकृतिक किंवा नैसर्गिक घटकाचे फक्त वर्णनच शब्दांच्या मदतीने केले जात होते. उदा. पर्वत, पठारे, मैदाने नद्या, सागरी बेटे, समुद्र किनारे, वनस्पती व पाणी इत्यादींचे वर्णन केले जाते.

३. **वितरणात्मक स्वरूप (Distributional Nature) :** वितरणात्मक स्वरूप म्हणजे एखाद्या भौगोलिक किंवा प्राकृतिक घटकांचे वर्णन करतांना त्याचे स्थान कुठे आहे हे सांगितले जाते. तसेच विविध घटकांचे वितरण आणि त्याचा कार्यकारण भाव लक्षात घेतो. उदा. पर्वतीय भागातील भूरचना व समुद्र किनाऱ्या लगतच्या प्रदेशातील भूरचना व त्यातील बदल कशामुळे व का आढळतो अशा प्रकारचा आशय या विषयात अभ्यासला जाऊ लागला. १८ व्या शतकाच्या सुरुवातीला युरोपियन भूगोलकारांनी लिखाणाच्या माध्यमातून विविध घटकांचे वितरण कशा पद्धतीने झाले आहे ते सांगितले आहे. यामध्ये सागरी बेटे, अरण्ये, समुद्र किनारे, नद्या याविषयी अधिक अभ्यास केला गेला. सदर वितरण दर्शविण्यासाठी प्राथमिक स्वरुपात नकाशाचा वापरही करण्यात येऊ लागला.

४. **प्रादेशिक स्वरूप (Regional Nature) :** भूरूपशास्त्रात विविध भूरूपांचा शास्त्रीय पद्धतीने अभ्यास केला जातो. भूरूपांचे प्रादेशिक वितरण, त्यांची वैशिष्ट्ये व प्रादेशिक परिणाम इत्यादींचे अध्यन केले जाते. विशिष्ट प्रदेशात आढळणारी विशिष्ट भूरूपे, भूरूपांचे समूह, त्यांची स्थल-काल सापेक्ष होणारी स्थित्यंतरे, त्यांचे प्रादेशिक वितरण हा भूरूपशास्त्राचा अध्ययन विषय आहे. उदा. पर्वतीय प्रदेशात आढळणारे धबधबे, धारदार गिरीशृंग, सर्क याशिवाय वाळवंटी प्रदेशात आढळणारे बारखान, ऊर्मी चिन्हे, वातघृष्ट, भूछत्र खडक इत्यादी. तर सागर किनारी प्रदेशात आढळणारे पुळण, सागरी गुहा, स्तंभ, कमानी इत्यादींचा प्रादेशिक दृष्टीकोनातून अभ्यास केला जातो.

५. **भूरूप निर्मिती प्रक्रियांचे स्वरूप (Landforms Formation Process Nature) :** भूरूपांची निर्मिती अथवा उत्क्रांती होण्यामागील कारणांचा व प्रक्रियांचा भूरूपशास्त्रात अभ्यास केला जातो. तसेच भूरूपांचा विकास व

Shaikshnik Sanstha's Arts, Com. & Science Khardi, Tal. Shahapur, Dist. Thane, 421 601

ऱ्हास होण्याची प्रक्रिया, त्यामागील कारणे इत्यादींचा देखील सखोल अभ्यास केला जातो. अंतर्गत शक्ती, बहिर्गत शक्ती, मंद गतीने कार्य करणाऱ्या शीघ्र, शीघ्र गतीने कार्य करणाऱ्या शक्ती, भूमन, भ्रंश अथवा प्रस्तरभंग, विदारण, विखंडन, वहन व संचयन प्रक्रिया इत्यादींचा अभ्यास हा भूरूपशास्त्राचा मुख्य गाभा आहे.

६. आंतरविद्याशाखीय स्वरूप (Multidisciplinary Nature) : भूरूपशास्त्राचे स्वरूप आंतरविद्याशाखीय आहे. भूरूपे, भूरूपांची उत्क्रांती, भूरूपीक प्रक्रिया, भूरूपांचे प्रादेशिक वितरण या घटकांचे अध्ययन वैज्ञानिक पद्धतीने केले जाते. भूरूपशास्त्रातील अशा अध्ययनावेळी वैज्ञानिक व वस्तुनिष्ठ पद्धतीने अध्ययन होण्याकरिता इतर विद्याशाखांचा आधार घेणे आवश्यक ठरते. उदा. हवामानशास्त्रात अभ्यासले जाणारे हवामानाचे घटक, जसे तापमान, वृष्टि, वारे, आर्द्रता यासारख्या घटकांवर पृथ्वीच्या पृष्ठभागावरील विविध भूरूपांचे स्वरूप, त्यांचा विकास आणि ऱ्हास अवलंबून असतो. विशिष्ट हवामान प्रदेशात विशिष्ट भूआकार अथवा भूआकारांच्या मालिका निर्माण झालेल्या पहावयास मिळतात. भूकंपशास्त्राच्या अध्ययनातून पृथ्वी, पृथ्वीची अंतर्गत संरचना, विविध थर, तेथील पदार्थ, त्यांची गुण वैशिष्ट्ये इत्यादिंचे अध्ययन केले जाते. या शिवाय भूभौतिकशास्त्र, भूरसायनशास्त्र, खनिजशास्त्र, मृदाशास्त्र इत्यादि शास्त्रांच्या आधारे भूरूपीक वैशिष्ट्यांचे अध्ययन केले जाते.

७. कार्यकारणभावात्मक स्वरूप (Causal Effect Nature) : पृथ्वीवर घडलेली कोणतीही घटना का व कशी घडते याचा कार्यकारणभावसंबंध भूरूपशास्त्रामध्ये अभ्यासला जातो. या घटनांमुळे पृथ्वीचे प्राकृतिक पर्यावरण व मानवी जीवनावर कसा परिणाम होतो या कारणांचा शोध यात घेतला जातो त्यामुळेच भूरूपशास्त्राचे स्वरूप कार्यकारणभावात्मक आहे.

८. परिवर्तनशील व गतिमान स्वरूप (Changing and Dynamic Nature) : भूरूपशास्त्राचे स्वरूप परिवर्तनशील आहे. पृथ्वीच्या अंतर्गत व बाह्य भागात सतत हालचाली घडत असतात. या हालचाली काही वेळा मंद तर काही वेळा शीघ्र गतीने कार्य करतात. त्यामुळे पृथ्वीच्या पृष्ठ भागावर अथवा भूआकारात बदल घडून येतो. स्थल-काल परत्वे असे बदल घडून येत असल्याने भूरूपशास्त्राचे स्वरूप परिवर्तनशील आहे असे लक्षात येते.

भूरूपशास्त्रात स्थलीय भिन्नते बरोबरच कालानुरूप होणारे बदलही अभ्यासले जाऊ लागले. यामुळे या विषयाच्या स्वरूपात बदल व परिवर्तन घडून आले. हा विषय अधिक गतिमान बनू लागला. विज्ञान, तंत्रज्ञान, सुदूर संवेदन तंत्र, भौगोलिक माहिती प्रणाली, यामुळे, सदर अभ्यास अधिक अचूक व व्यापकपणे करणे शक्य झाले. नवनवीन माहिती व विज्ञानाच्या प्रगतीमुळे हा विषय गतिमान बनला. भूकंप, ज्वालामुखी, बाह्यकारकांचे कार्य, पर्वत निर्मितीची प्रक्रिया, खंडवहन यासारख्या अभ्यासघटकांबद्दल अद्यावत स्वरूपाची माहिती उपलब्ध होऊ लागली.

९. शास्त्रीय स्वरूप (Scientific Nature) : भूगोलाच्या अभ्यासात विज्ञानाचा उपयोग दिवसेंदिवस वाढत आहे. भूरूपशास्त्र ही याला अपवाद नाही. या विषयात विज्ञानाचा प्रवेश १८ व्या शतकापासूनच मोठ्या प्रमाणात झाला. यामुळे या विषयाला शास्त्रीय स्वरूप प्राप्त झाले आहे. म्हणजे भूरूपशास्त्रात विषयाच्या शाखांप्रमाणे वैज्ञानिक अभ्यास पद्धतीचा वापर या विषयाच्या अभ्यासासाठी केला जाऊ लागला. भूरूपशास्त्रात विविध घटकांची माहिती प्राप्त करतांना पृथ्वीची उत्पत्ती, शिलावरण, वातावरण व जिवावरणातील विविध क्रिया, प्रक्रिया व घटना यांचे काळजीपूर्वक निरीक्षण केले जाऊ लागले. तसेच विविध सिद्धांत मांडले जाऊ लागले. यामुळे भूरूपशास्त्राचे स्वरूप शास्त्रीय आहे हे लक्षात येते.

१०. क्रमबद्ध स्वरूप (Systematic Nature) : भूरूपशास्त्राचे स्वरूप क्रमबद्ध स्वरूपाचे बनले आहे. भूरूपशास्त्राचा अभ्यास करतांना अभ्यासाच्या घटकाचे मुद्दे व उपमुद्दे एका विशिष्ट क्रमाने अभ्यासले जातात, कि ज्यामुळे

Shaikshanik Sahshikshan ... Arts, Com. & Science C... Khardi Tal. Shahapur, Dist. Thane, 421 601

हिल्या मुद्याची माहिती दुसरा मुद्दा अभ्यासतांना उपयोगी पडते आणि त्याचा अर्थ सहज व चटकन समजतो. उदा. जर भूकंपाचा सविस्तर अभ्यास करायचा असेल तर त्याच्या संबंधित मुद्यांचा विशिष्ट क्रम प्रथम लावून घेतला जातो व क्रमवार त्येक मुद्याचा अभ्यास केला जातो. भूकंप म्हणजे काय, भूकंपाचे प्रकार कोणते, भूकंपाची कारणे व परिणाम कोणते, भूकंपाचे वितरण स्पष्ट करणे, भूकंपाची तीव्रता किंवा हानी कमी करण्यासाठी कोणते उपाय करता येतील, भूकंपापूर्वी, भूकंपाच्यावेळी व भूकंपानंतर आपत्ती व्यवस्थापन कसे करावे यासारख्या क्रमाने आपणास भूकंपाचा सविस्तर अभ्यास करता येईल.

(ब) भूरूपशास्त्राची व्याप्ती (Scope of Geomorphology)

भूरूपशास्त्रात प्रामुख्याने पृथ्वीची उत्पत्ती, पृथ्वीवरील भूरूपांचा वैज्ञानिक दृष्टिकोनातून अभ्यास केला जातो. भूरूपांची निर्मिती अथवा उत्क्रांती, भूरूप निर्मिती मागील कारणे, भूरूपीक रचनेत होणारे बदल, त्याचे परिणाम, प्रमुख भूरूपांचे प्रादेशिक वितरण इत्यादीचा भूवैज्ञानिक दृष्टिकोनातून भूरूपशास्त्रात आढावा घेतला जातो. त्यामुळे भूरूपशास्त्राची व्याप्ती अतिशय व्यापक झालेली आहे.

भूरूपशास्त्राच्या अध्ययनात प्रामुख्याने पृथ्वीच्या पृष्ठ भागावरील विविध भू-उठावांचा अभ्यास हा मुख्य केंद्रबिंदू आहे. भूरूपशास्त्राची व्याप्ती हि प्रामुख्याने भूरूपांच्या निर्मिती श्रेणीवरून व इतर विविध घटकांवरून खालील प्रमाणे स्पष्ट करता येते.

१. प्रथम श्रेणीच्या भूरूपांचा अभ्यास (Study of the First Order Relief Features) : पृथ्वीचा सुमारे ७१% भाग हा जलाशयाने व २९% भाग भूखंडाने व्यापलेला आहे. भूखंड व जलखंड ही पृथ्वीवरील प्रमुख अथवा प्रथम भूरूपे म्हणून ओळखली जातात. भूखंड व महासागरतळ, त्यांची उत्क्रांती, रचना, जडण-घडण, भूआकृतीक वैशिष्ट्ये इत्यादींचे भूवैज्ञानिक दृष्टिकोनातून अध्ययन या अंतर्गत केले जाते.

२. द्वितीय श्रेणीच्या भूरूपांचा अभ्यास (Study of the Second Order Relief Features) : पृथ्वीवरील पर्वत, पठार, मैदाने, दऱ्या-खोऱ्यांची भूदृष्ये ही द्वितीय श्रेणी भूरूपे म्हणून ओळखली जातात. भूखंडावरील तसेच सागरतळावरील विविध भूरूपांचा, उदा. पर्वत, पठार, मैदाने, भूखंड मंच, खंडांत उतार, गर्ता, सागरी पर्वत, सागरी मैदाने, सागरी पठार इत्यादींचे द्वितीय श्रेणी भूरूपांच्या अनुषंगाने अध्ययन केले जाते. पृथ्वीवर कार्यरत असणाऱ्या अंतर्गत व बहिर्गत शक्तींच्या परिणाम स्वरूपात अशी भरूपे उत्क्रांत होतात. ज्यामुळे भूपृष्ठास समान उंचसखलपणा प्राप्त होतो.

३. तृतीय श्रेणीच्या भूरूपांचा अभ्यास (Study of the Third Order Relief Features) : सामान्यतः अंतर्गत व बहिर्गत कारकांच्या प्रभावामुळे द्वितीय श्रेणीच्या भूरूपांचे विदारण अथवा झीज होऊन नवीन भूरूपे निर्माण होतात. नदी, हिमनदी, वारा, सागरी लाटा, भूमिगत जल इत्यादी कारकांच्या क्षरण, वहन व निक्षेपण कार्यामुळे विविध भूरूपे विकसित होतात. उदा. नदी या कारकाच्या क्षरण, वहन व निक्षेपण कार्यामुळे व्ही आकाराची दरी, यू आकाराची दरी, रांजन खळगे, धबधबे, धावत्या, गाळाचे मैदान, त्रिभुज प्रदेश, पुरमैदाने, पूरतट इत्यादी. तसेच वाऱ्याच्या क्षरण, वहन व निक्षेपण कार्यामुळे भूछत्र खडक, यारदंग, जूज्येन, बारखान, उर्मी चिन्हे, द्विपगिरी निर्माण होतात. सागरी लाटांच्या कार्यामुळे सागरी गुहा, कमानी, स्तंभ, चबुतरे आणि भूमिगत जलाच्या कार्यामुळे घोगार, विवर, दुवला, नहाकुंड, लवण स्तंभ इत्यादींची निर्मिती होते. ही सर्व तृतीय श्रेणी भूरूपे म्हणून अभ्यासली जातात.

४. पृथ्वीच्या अंतरंगाचे अध्ययन (Study of the Interior of the Earth) : भूरूपशास्त्रामध्ये पृथ्वी. पृथ्वीची अंतर्गत संरचना, अंतर्गत भागातील विविध थर, या थरात आढळणारे विविध [illegible]

Shaikshnik Sanstha's Arts, Comm. & Science College, Khardi, Tal Shahapur, Dist. Thane, 421 601

12

[illegible]

[illegible]

[illegible] (Study of the Landforms) : [illegible]

[illegible] (Study of the Landforms Process) : [illegible]

[illegible] (Study of the Impact of Landforms) : [illegible]

[illegible]

२.३ पृथ्वीचे अंतरंग (Interior of the Earth)

[illegible]

[illegible]

Jeevandeep Shaikshnik Sanstha's Arts, Com. & Science College Khardi, Tal. Shahapur, Dist. Thane, 421 601

पृथ्वीच्या अंतर्गत रचनेसंबंधी पुरावे

(Evidences Regarding the Internal Structure of the Earth)

पृथ्वीच्या अंतरंगाचे गूढ मानवास अद्यापी पूर्णपणे उलगडलेले नाही. कारण प्रत्यक्षपणे पृथ्वीच्या अंतरंगात जाऊन पहाणी करणे अशक्य आहे. भूपृष्ठावर दक्षिण आफ्रिकेत रॉबिन्सन येथे ३.८ कि.मी. खोल सोन्याची खाण आहे. तसेच ८ कि.मी. खोल कूपनलिका आहे. परंतु पृथ्वीची त्रिज्या ही सुमारे ६,३७१ कि.मी. आहे. केवळ प्रत्यक्षाच्या उत्खननावरून काहीच अंदाज लावता येत नाही. भूगर्भात खोलीनुसार दाब आणि तापमानात प्रचंड वाढ होत असते. पृथ्वीच्या अंतरंगाविषयी प्रत्यक्ष पुरावे उपलब्ध करण्यासाठी आजपर्यंत कोणतेही उपकरण अस्तित्वात नाही. परंतु भूगर्भशास्त्रज्ञांनी पृथ्वीच्या अंतरंगासंबंधी निष्कर्ष काढण्यासाठी खालील काही पुरावे महत्त्वाचे मानलेले आहेत.

(१) **ज्वालामुखी** (Volcano) : ज्वालामुखीच्या उद्रेकातून तप्त घनरूप, द्रवरूप, वायुरूप पदार्थ बाहेर येऊन भूपृष्ठावर थंड होतात. त्यांच्यापासून खडकांची निर्मिती होते. भूभागावरील खडकाच्या घनतेपेक्षा सागरतळावरील खडकांची घनता जास्त आहे. ज्वालामुखीच्या उद्रेकावरून असे लक्षात आले की, भूकवचाच्या अंतर्गत भागात तप्त शिलारस असून तेथील पदार्थ वितळलेल्या अवस्थेत आहेत. तसेच अंतर्गत भागात तापमान जास्त असून जास्त घनतेची द्रव्य आहेत.

(२) **पृथ्वीच्या अंतरंगातील घनता** (Density of the Interior of the Earth) : पृथ्वीच्या अंतरंगात निरनिराळ्या खोलीवर घनता ही भिन्न-भिन्न आढळते. न्यूटनच्या गुरुत्वाकर्षण सिद्धांतानुसार पृथ्वीची सरासरी **घनता** ५.५ आहे. पृथ्वीच्या पृष्ठभागाची सरासरी घनता जर २.७ आहे तर पृथ्वीच्या अंतर्गत भागात ती ५.५ पेक्षा जास्तच असली पाहिजे हे स्पष्ट होते. पृथ्वीच्या अंतर्गत भागात खोलीनुसार घनता वाढत जाते व ती केंद्रभागात ११ पर्यंत आहे. पृथ्वीच्या चुंबकीय क्षेत्रांच्या अभ्यासावरुन सुद्धा असे सिद्ध होते की, पृथ्वीचा अंतर्गत भाग चुंबकीय धातूपासून (लोह-निकेल) बनलेला असावा.

(३) **पृथ्वीच्या अंतरंगातील तापमान** (Temperature) : भूपृष्ठापासून जसजसे खोल जावे तसतसे तापमान वाढत जाते. सरासरी प्रत्येक ३२ मीटर खोलीला १° से.ग्रे. याप्रमाणे तापमान वाढत जाते. यावरून पृथ्वीच्या अंतर्गत भागात कितीतरी प्रचंड तापमान असेल याची कल्पना येते. पृथ्वीच्या अंतरंगात तापमान प्रामुख्याने दोन कारणांमुळे वाढते (i) पृथ्वीच्या अंतरंगातील खडकांमध्ये असलेल्या किरणोत्सर्गी पदार्थांचे अपघटन होऊन प्रचंड उष्णता निर्माण होते. (ii) पृथ्वीच्या अंतर्गत भागातील खडकांवर वरील थरातील खडकांच्या दावामुळे विलयबिंदू वाढतो. त्यामुळे तापमान वाढले तरी घनपदार्थ आपली स्थिती बदलत नाहीत.

(४) **भूकंपलहरी व पृथ्वीचे अंतरंग** (Earthquake Waves and Interior of the Earth) : भूकंपलहरी किंवा भूकंपतरंगाच्या अभ्यासावरुन पृथ्वीच्या अंतरंगाविषयी अधिक विश्वसनीय माहिती उपलब्ध झाली. प्रसिद्ध भूकंपविज्ञान तज्ज्ञ मोहोरोवीसीस (A. Mohorovicis, 1909) यांच्याद्वारा सर्वप्रथम यासंबंधीचा शास्त्रीय प्रयत्न केला गेला. पृथ्वीवर एखाद्या ठिकाणी भूकंप झाला तरी लहरींच्या स्वरूपात हादरे सर्वच भागात बसतात. त्या भूकंपलहरींची नोंद **भूकंपालेख** यंत्रावर होते. भूपृष्ठाखाली निरनिराळ्या खोलीवर भूकंप होतो, त्या ठिकाणाला **भूकंपकेंद्र** म्हणतात. भूकंपकेंद्र किती खोलीवर आहे हे भूकंपालेख यंत्राद्वारे सांगता येते. भूकंपामुळे निर्माण होणाऱ्या लहरी या खालील तीन प्रकारच्या असतात.

(i) **प्राथमिक/लांब/अनुतरंग लहरी** (Primary/Longitudinal/'P' Waves) : भूकंपकेंद्रापासून या लहरी सरळ दिशेने प्रवास करतात आणि भूपृष्ठावर येतात. या लहरींचा वेग सर्वात जास्त असल्यामुळे भूकंप नोंदित त्यांची नोंद सर्वात प्रथम होते. या लहरी सेकंदाला ... ते १२

Shaikshanik ... Tal Shahapur, Dist. Thane, 421 601

कि.मी. वेगाने प्रवास करतात. [illegible] भागात या लहरींना [illegible] द्रवपदार्थांच्या भागात वेग मंदावतो. भूकंप ज्या ठिकाणी होतो त्याच्या विरुद्ध बाजूकडे या लहरी पृथ्वीच्या पृष्ठभागावर पोहचतात.

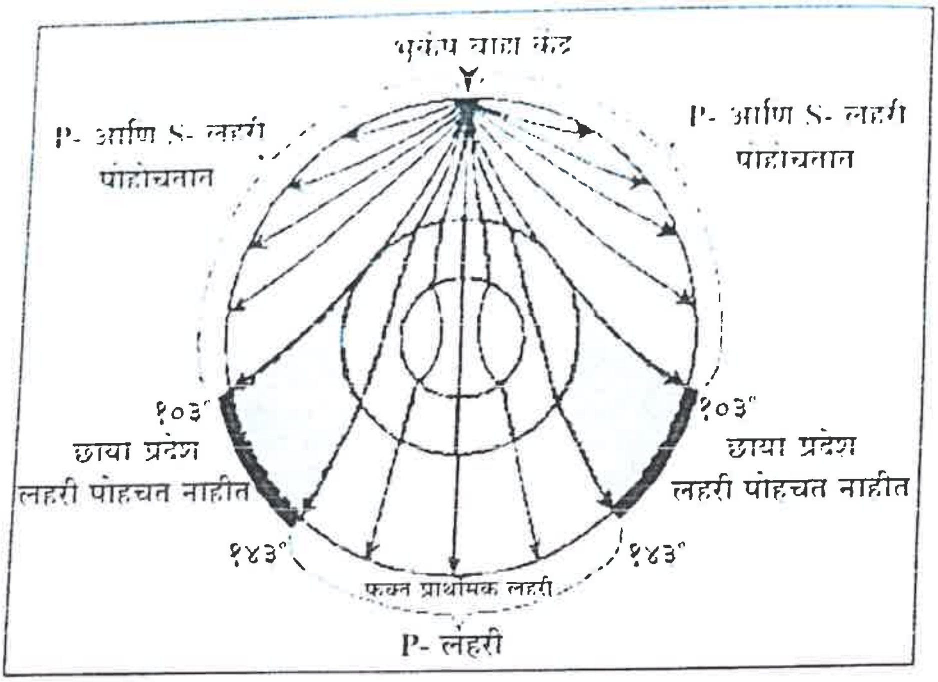

आकृती क्र. १.१ : भूकंपलहरी व पृथ्वीचे अंतरंग

(ii) **दुय्यम/आडव्या/अवतरंग लहरी (Secondary/Transverse/ 'S' Waves) :** दुय्यम लहरींचा वेग प्राथमिक लहरींपेक्षा कमी असतो. या लहरी घनपदार्थातून प्रवास करीत असल्या तरी द्रवपदार्थातून त्या प्रवास करीत नाहीत. द्रवपदार्थातून त्या परावर्तीत होतात. पृथ्वीच्या अंतर्गत भागात भूपृष्ठापासून २९०० कि.मी. पर्यंत प्रवास करतात नंतर त्या परावर्तीत होतात. म्हणजेच पृथ्वीच्या अंतर्गत भागात २९०० कि.मी.च्या पुढील भाग द्रवस्थितीत असावा. भूकंपाच्या उगमस्थानापासून १०३ अंश कोन करून त्या भूपृष्ठावर परावर्तीत होतात.

(iii) **भूपृष्ठ लहरी/पृष्ठतरंग लहरी (Surface or 'L' Waves) :** पृष्ठतरंग लहरी या भूपृष्ठावर असून जास्त खोलीवर मात्र आढळत नाहीत. या लहरींचा वेग मंद असला तरी विध्वंसक असतात. या लहरींचे रॅले व लव्ह असे दोन प्रकार पडतात. या लहरी पृथ्वीतून आरपार न जाता पृथ्वीगोलाला फेरी मारतात. भूकवचातून प्रवास करताना खडकांच्या घनतेनुसार यांच्या वेगात फरक पडतो. त्यामुळे भूकवचातील खडकांचे ज्ञान मिळते.

(५) **पृथ्वीच्या अंतरंगातील रासायनिक संघटन (Chemical Organization) :** पृथ्वीच्या अंतरंगाच्या प्रत्येक थराची रासायनिक घटना भिन्न स्वरूपाची आहे. प्रसिद्ध शास्त्रज्ञ **एडवर्ड स्वेस** यांनी पृथ्वीच्या अंतरंगाचे रासायनिक संघटन स्पष्ट केलेले आहे. त्यांच्या मतानुसार पृथ्वीच्या भूकवचावर सर्वात वरचा स्तरीत खडकाचा पातळ थर आहे. त्याची घनता सर्वात कमी म्हणजे २.६४ इतकी आहे. या थरात सिलिकेट्स द्रव्याचे प्रमाण जास्त आहे. या थराच्या खाली सियाल (२.९), सायमा (२.९ ते. ४.७) व निफेथर (११) आढळतात. अशाप्रकारे पृथ्वीच्या अंतर्गत रचनेसंबंधीचा स्वेस यांनी सांगितलेला रासायनिक संघटन हा पुरावा सर्वमान्य आहे.

Shaikshnik Sanstha's Arts, Com. & Science College ★ Jeevandeep
Khardi, Tal Shahapur, Dist. Thane, 421 601

पृथ्वीच्या अंतरंगाचे थर (Layers of the Interior of the Earth)

पृथ्वीच्या अंतरंगाची रचना ही कशा प्रकारची आहे याची शास्त्रीय माहिती अद्याप ज्ञात झालेली नाही. पृथ्वीचे अंतरंग हे अतिशय क्लिष्ट असून पृथ्वीच्या बाह्यकवचापासून केंद्रभागापर्यंतचे अंतर सुमारे ६३७१ कि.मी आहे. यालाच पृथ्वीच्या अंतरंगाची त्रिज्या म्हणतात. पृथ्वीच्या अंतर्भागाची केंद्रापर्यंतची विषुववृत्तीय त्रिज्या ही ६३७८.३८ कि.मी. तर ध्रुवीय त्रिज्या ६३५६.९१ कि.मी. इतकी आहे. विविध शास्त्रज्ञांनी प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष पुराव्यांवरून पृथ्वीच्या अंतरंगाचे खालील तीन विभाग सांगितलेले आहेत.

पृथ्वीचे अंतरंग

- (१) शिलावरण
  - *कॉनरॅड विलगता
  - (अ) सियाल
  - (ब) सायमा
- (२) प्रावरण
  - *मोहो विलगता
  - (अ) बाह्य प्रावरण
  - (ब) अंतप्रावरण
- (३) गाभा
  - *गटेनबर्ग विलगता
  - (अ) बाह्य गाभा
  - (ब) अंतर्गाभा

तक्ता क्र. १.१ : पृथ्वीच्या अंतरंगाचे विभाग

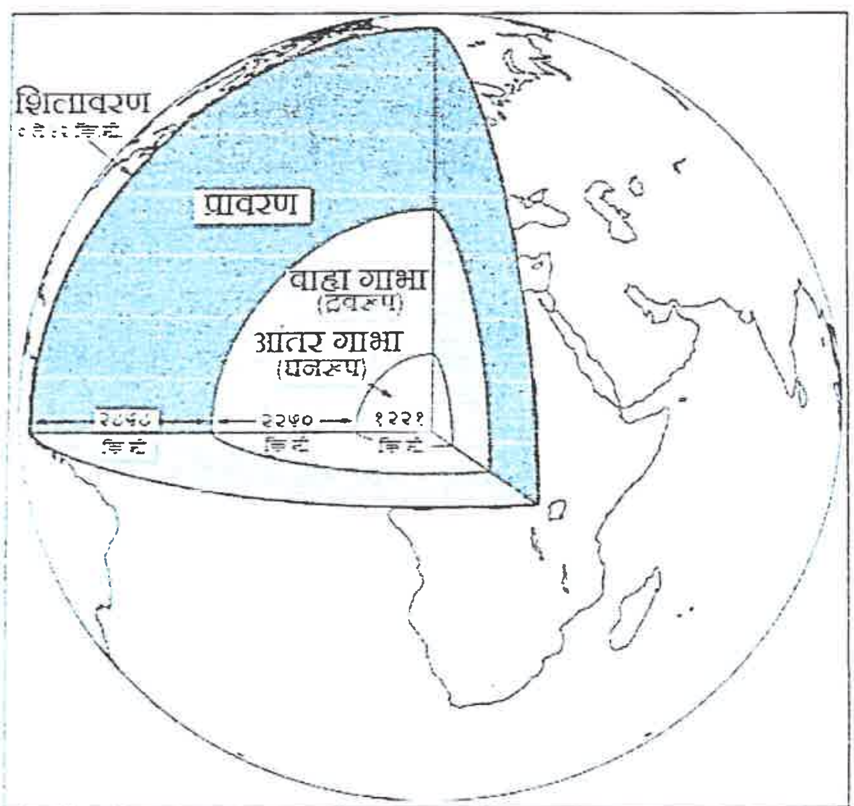

आकृती क्र. १.२ : पृथ्वीच्या अंतरंगाचे स्वरूप

Jeevandeep Shaikshnik Sanstha's Arts, Com. & Science College ★ Khardi, Tal Shahapur, Dist. Thane, 421 601

(१) **शिलावरण/बाह्य आवरण/मृदावरण (Lithosphere or Outerzone or Crust) :** पृथ्वीच्या सर्वात वरच्या थरास शिलावरण असे म्हणतात. हा भाग घन अशा खडकांपासून बनला असल्यामुळे त्यास शिलावरण म्हणतात. शिलावरणाची खोली सर्वत्र सारखी नाही. शिलावरणाचा ७१% भाग पाण्याने व्यापलेला असून २९% भाग जमीनीचा आहे. शिलावरणाची जाडी १६ ते ४० कि.मी. पर्यंत आहे. हिमालय, रॉकी यासारख्या मोठ्या पर्वत श्रेण्यांच्या खाली ही जाडी ४० कि.मी. पेक्षा जास्त आढळते. महासागराखाली ती १० कि.मी. पेक्षा कमी आढळते. या थराचे सियाल व सायमा असे दोन भाग पडतात. आकृती क्र. १.३ मध्ये पृथ्वीच्या अंतरंगाची रचना दर्शविलेली आहे.

(अ) **सियाल (Sial) :** भूकवचाच्या बाह्यभागास सियाल असे म्हणतात. सिलिका व अॅल्युमिनियम या द्रव्यांचे प्रमाण या थरात जास्त असल्यामुळे त्यास सियाल असे म्हणतात. या थराची सरासरी **जाडी २९ कि.मी.** असून **घनता २.७ ते २.९** इतकी असते. या थरात प्राचीन काळापासून होणाऱ्या ज्वालामुखीच्या उद्रेकामुळे ठिकठिकाणी बेसॉल्टचे आवरण निर्माण झालेले आहे. या थरात प्रामुख्याने ग्रॅनाईट खडक आढळतो.

(ब) **सायमा (Sima) :** सियालच्या खाली सायमा हा थर आहे. या थरात सिलीका व मॅग्नेशियम या घटकद्रव्यांचे प्रमाणधिक असल्यामुळे यास सायमा असे म्हणतात. सायमा या थराची जाडी १३ **कि.मी.** असून **घनता २.९ ते ३.३ इतकी** आहे. भूपृष्ठापासून या थराची खोली २९ ते ४२ कि.मी. इतकी आहे. प्रसिद्ध अमेरीकन शास्त्रज्ञ स्वेस यांनी असे म्हटले आहे की, सागर तळ हा प्रामुख्याने सायमापासून तयार झालेला आहे. हा जड द्रव्यांपासून बनलेला थर आहे. हा थर बेसॉल्ट व ग्रॅबो प्रकारच्या खडकांनी बनलेला आहे.

***कॉनरॅड विलगता (Conrad Discontinuity) :** सियाल व सायमा या थरांची घनता जेथे बदलते तीला कॉनरॅड विलगता (खंडत्व) असे म्हणतात. हा विभाग ठिकठिकाणी वेगवेगळ्या खोलीवर असतो.

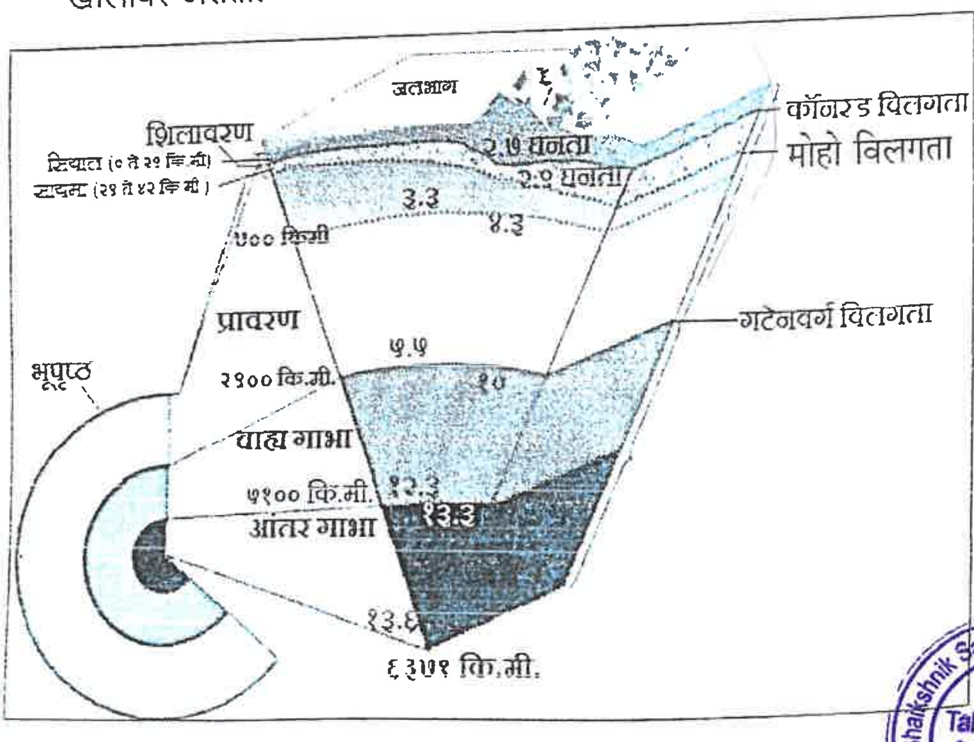

आकृती क्र. १.३ : पृथ्वीच्या अंतरंगाची रचना

Jeevandeep Shaikshnik Sanstha's Arts, Com. & Science College ★ Khardi, Tal Shahapur, Dist. Thane, 421 601

(२) **प्रावरण मध्यावरण (Mantle or Inner Zone) :** शिलावरण व गाभा यांच्या दरम्यानच्या थरास प्रावरण असे म्हणतात. या थराची खोली सुमारे ४२ ते २९०० कि.मी. दरम्यान असून जाडी २८५८ **कि.मी.** आहे. पृथ्वीच्या एकूण क्षेत्रापैकी ८३% क्षेत्र या विभागाने व्यापलेले आहे.

प्रावरणाचे दोन उपविभाग पडतात. (अ) बाह्यप्रावरण, (ब) अंतप्रावरण.

***मोहो विलगता (Moho Discontinuity) :** शिलावरण व प्रावरण यांना विलग करणारी संक्रमण सीमा म्हणजे मोहोविलगता होय. **मोहोरोविहिर्माक** या शास्त्रज्ञाने ही विलगता शोधून काढलेली आहे. म्हणून त्यांच्या नावाने ती ओळखली जाते. या भागात प्राथमिक लहरींच्या वेगात एकदम वाढ होते.

(अ) **बाह्य प्रावरण (Outer Mantle) :** प्रावरणाच्या वरच्या थरास बाह्य प्रावरण असे म्हणतात. या थराची खोली ४२ ते ७०० कि.मी. असून थराची जाडी ६५८ कि.मी. इतकी आहे. बाह्य प्रावरणात ऑलिव्हिन व पायरॉक्सिन ही खनीज द्रव्ये आहेत. या थरात घनता तीव्र वाढलेली असून ती ४.३ पर्यंत असते.

(ब) **अंतप्रावरण (Inner Mantle) :** बाह्य प्रावरणाच्या खालच्या थरास अंतप्रावरण असे म्हणतात. भूपृष्ठाखाली हा तर ७०० ते २९०० कि.मी. दरम्यान असून या थराची **जाडी २२०० कि.मी.** आहे. या थराची **घनता ४.३ ते ५.५ च्या** दरम्यान आढळते. या थरात सिलिका द्रव्ये व विविध ऑक्साईड्स आहेत.

प्रावरणातील अंतर्गत शक्तींमुळेच शिलावरणाच्या थरात पर्वतनिर्मिती, द्रोणीनिर्मिती, भूप्रपात, भूकंप, ज्वालामुखी यासारख्या भौगोलिक घटना घडतात.

(३) **गाभा/केंद्रावरण (Core or Centrosphere) :** पृथ्वीच्या अंतर्गत भागातील केंद्रभागास गाभा असे म्हणतात. अंतरंगात **२९०० कि.मी. ते ६३७१ कि.मी.** पर्यंतचा भाग गाभा म्हणून ओळखला जातो. या थरात निकेल (Ni) व फेरस (Fe) या घटक द्रव्यांचे प्रमाण सर्वात जास्त असल्याने त्यास **निफे** असेही म्हणतात. या थरात लोह व निकेलाचे प्रमाण ८० टक्के असून सिलीका द्रव्याचे प्रमाण २० टक्के आहे. हा भाग प्रावरणाच्या खाली असल्याने प्रावरण व गाभा यांच्या सीमावर्ती भागात भूकंप लहरींच्या वेगात एकदम बदल झालेला आढळतो.

***गटेनबर्ग विलगता (Gatenborg Discontinuity) :** प्रावरण व गाभा यांना विलग करणाऱ्या भागास गटेनबर्ग विलगता म्हणतात. या थरात पृथ्वीच्या अंतरंगाचे तापमान सर्वात जास्त असून ते दर १०० मीटर खोलीला ३ अंशाने वाढते. येथे ३००० कि.मी. खोलीवर तापमान २३०० अंश सेल्सीअस तर ६००० कि.मी. खोलीवर २५०० अंश सेल्सीअस येवढे आढळते. या गाभ्याचे दोन उपविभाग आहेत.

(अ) **बाह्य गाभा (Outer Core) :** बाह्य गाभा भूपृष्ठापासून **२९०० कि.मी. ते ५१५० कि.मी.** खोलीपर्यंत आढळतो. या **थराची जाडी २२५० कि.मी.** असून **घनता १० ते १२.३** पर्यंत आढळते. बाह्य गाभातून दुय्यम भूकंपलहरी जाऊ शकत नसल्याने हा भाग द्रवरूप असावा असे मानले जाते.

(ब) **अंतर्गाभा (Inner Core) :** पृथ्वीच्या सर्वात आतील थरास अंतर्गाभा असे म्हणतात. हा **थर ५१५० कि.मी. ते ६३७१ कि.मी.** पर्यंत आहे. या **थराची जाडी १२२१ कि.मी.** असून **घनता १३.३ ते १३.६** इतकी आढळते.

अशाप्रकारे आपणास पृथ्वीच्या अंतरंगातील विविध थरांची माहिती सांगता येते.

कोकण इतिहास परिषद

(जीवनदीप शैक्षणिक संस्था,पोई संचलित कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय गोवेली, ता. कल्याण येथे संपन्न झालेल्या कोकण इतिहास परिषदेच्या ९व्या अधिवेशनात सादर झालेल्या वेचक संशोधन प्रपत्रांचा संग्रह)

शोधनिबंध संग्रह (खंड-१)

आनंद विश्व गुरुकुल ज्येष्ठ महाविद्यालय, ठाणे

आणि

कोकण इतिहास परिषद

Jeevandeep Shaikshnik Sanstha's Arts, Com.& Science College ★
Khardi,
Tal. Shahapur,
Dist. Thane,
421 601

19

ISBN: 978-81-944856-1-2

Konkan Itihas Parishad: Shodhnibandh Sangrah (Khand-9)

Chief Editor: Shri. Ravindra Dattatray Lad

*Editors: Dr. Arun Joshi. Shri. Padmakar Shirwadkar.
Prof. Bharati Joshi, Prof. Vldya Prabhu*

First Published: 2nd February 2020

© Konkan Itihas Parishad

All rights reserved. No part of this book may be reproduced or transmitted in any form or by any means without written permission of the copyright owner.

Printed at Snehal Printers and Book Binders, parbhani

Published by Dr Kalyan Gangarde *for* New Man Publication, Parbhani- 431401 Mob. + 91 9730721393, +91 9420079975

Setting and Cover by Dr. Kalyan Gangarde

Email. nmpublication@gmail.com
www.newmanpublication.com

Disclaimer: Articles in this book do not reflect the views or policies of the Editor or the Publisher. Respective authors are responsible for the originality of their views / opinions expressed in their articles / papers

Price: ₹ 250/-

Jeevandeep Shaikshnik Sanstha's Arts, Com. & Science College
Khardi, Tal Shahapur, Dist. Thane, 421 601

[illegible]	[illegible]	नारायण [illegible] लोखंडे [illegible] [illegible] मुंबईतील [illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	कोकणातील आदिवासी लोकसंस्कृतीत भगताचे स्थान	१५०
[illegible]	[illegible]	पोलादपूरचा शिमगोत्सव	१५५
[illegible]	[illegible] भाले	रायगड आणि ठाणे जिल्ह्यातील जत्रोत्सव	१६०
[illegible]	[illegible] कैलास [illegible]	कोकणातील दशावतार लोकनाट्य	१६८
[illegible]	[illegible] राजाराम वामन कापडी	मुरबाडचा आधुनिक राजकीय इतिहास	१७२
[illegible]	[illegible] सौ. गीता खिशे	मुरबाडमधील पर्यटन अडचणी व उपाय	१७६
१९	श्रावण अहिलाजी केळकर मार्गदर्शक प्रा. लक्ष्मण नारायण भोईर	जीवनदीप शैक्षणिक संस्थेचा कला, क्रीडा व सांस्कृतिक क्षेत्रातील योगदान व इतिहास	१८२
२०	अनिकेत भगवान पडवळ (बी.ए.प्र.वर्ष) मार्गदर्शक डॉ. विद्या प्रभु	अनपेक्षित साधने - अपेक्षित इतिहास दैनंदिन वर्तमानपत्राच्या एका वृत्तपत्रावरुन	१८६
२१	ऐश्वर्या जगदाळे. योगिता भातणे. कल्पेश टोकारे (बी.ए.तृ.वर्ष)	Bombay Society for The Prevention of Cruelty to Animals	१८८

Jeevandeep Shaikshnik Sanstha's Arts, Com.& Science College ★ Khardi, Tal Shahapur, Dist. Thane, 421 601

कोकणातील 'दशावतार' लोकनाट्य

प्रा.कैलास कळकटे
मराठी विभाग प्रमुख,
जीवनदीप शैक्षणिक संस्था संचलित, कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय,
खर्डी, ता.शहापूर, जि. ठाणे.

संस्कृती ही आदिम काळापासून माणसाच्या उत्क्रांतीतून आकाराला येत गेली. माणूस जीवन उत्क्रांत होताना त्याला सगळ्या बाजूंनी सुरक्षित करण्यासाठी जे काही करत जातो त्यातून 'संस्कृती' आकाराला येते. लोकजीवनात आढळणा-या चालीरीत,परंपरा, रुढी जेव्हा मनोरंजनाच्या स्वरुपात एका पिढीकडून दुस-या, दुस-याकडून तिस-याकडे मौखिक स्वरुपात लोकगीत, लोककला, लोकनृत्य, लोकनाट्य इ. जात राहतात आणि त्यातूनच 'लोकसंस्कृती' आकाराला येते. ही लोकसंस्कृती विशिष्ट प्रदेशातील लोकांच्या धारणा, गरजा, जगण्याविषयीचे समज, श्रद्धा इ. आकाराला येते. त्यामुळे प्रदेशनिहाय लोकसंस्कृती वेगवेगळ्या स्वरूपात आढळते.

सिंधुदुर्ग, रत्नागिरी, रायगड, ठाणे व मुंबई या पाच जिल्ह्यांच्या प्रदेशाला कोकण म्हणून ओळखले जाते. हा प्रदेश डोंगरद-यात, नद्या, जंगलात वसलेला आहे. त्यामुळे प्राचीन काळात अर्थार्जनासाठी व उपजीविकेच्या साधनांसाठी या प्रदेशातील लोक प्रामुख्याने शेती, डोंगरद-या, नदी, तलाव, समुद्र यावर अवलंबून होते. त्यामुळे निसर्गाच्या सानिध्यात वावरणा-या या लोकांनी स्वतःची अशी लोकसंस्कृती आकाराला आणली. तिलाच कोकणची संस्कृती म्हणून ओळखले जाते. कोकणाची लोकसंस्कृती म्हटल्याबरोबर आपल्या डोळ्यासमोर येतो तो 'दशावतार'.

कोकणातील दशावतार लोकनाट्य - कोकणातील दशावतार या लोकनाट्याला खूप मोठा इतिहास आहे. इ.स. १७२८ मध्ये शामजी नाईक काळे यांनी दशावताराचा पहिला प्रयोग आडिवरे इथे महाकालीच्या मंदिरामध्ये केल्याची नोंद मिळते. त्यांनी फक्त या कलेचा जीर्णोद्धार केला असावा असे वाटते कारण दशावताराचे उल्लेख रामदासस्वामींच्या दासबोध या ग्रंथामध्ये आढळतात. रामदासस्वामी दशावताराबद्दल असे लिहितात की -

"खेळता नेटके दशावतारी
तेथे येती सुंदर नारी

Jeevandeep Shaikshnik Sanstha's Arts, Com.& Science College
Khardi, Tal. Shahapur, Dist. Thane, 421 601

22

नेत्र मोडिती कलाकुसरी
परी ते अवघे धटिंगण''

(दासबोध, ६-८,११)

कोकणातील सिंधुदुर्ग जिल्ह्यात प्रामुख्याने दशावतार हे लोकनाट्य प्रचलित असल्याचे आढळून येते. आजही अनेक दशावतारी मंडळे तिथे कार्यरत आहेत.

दशावतार - दशावतार म्हणजे विष्णूने जे दहा अवतार धारण केले ते मत्स्य, कूर्म, वराह, नरसिंह, वामन, परशुराम, राम, कृष्ण, कलंकी व बुद्ध यापैकी पहिली चार रूपे मानवी नाहीत. ती प्राणी रुपे आहेत. नववा अवतार कलंकी व दहावा बुद्ध हे दोन अवतार 'दशावतारात' दाखवले जात नाहीत. ती सर्व पात्रे प्रत्यक्ष सभा मंडपात (रंगमंचावर) येत नाहीत. त्यातील काही प्रत्यक्ष रंगमंचावर येतात तर काहींचा उल्लेख केला जातो.

पूर्वरंगातील संकासूर, भटजी, गणपती, रिद्धी-सिद्धी, सरस्वती, ब्रह्मा, विष्णू ही पात्रे आणि उत्तरंगात रामायण, महाभारत या पुराणांमधील आख्यान असे दशावतार या लोकनाट्याचे स्वरूप असते. कोकणातील देवळी, लिंगायत आणि गुरव समाजाचे लोक गावोगावी जाऊन दशावतार सादर करतात. दशावतारी खेळाचा काळ साधारणपणे कार्तिक शुद्ध दशमीपासून ते वैशाख शुद्ध पंचमीपर्यंतचा (साधारणपणे ऑक्टोंबर - नोव्हेंबर ते एप्रिल - मे) या काळात रात्री दहा अकरा वाजता सुरू झालेला दशावतारी खेळ पहाट होईपर्यंत चालत असे. परंतु आता तीन ते चार तासात हा खेळ संपतो.

दशावताराचे सादरीकरण - दशावतार या लोकनाट्याला संहिता नसते. जी कथा या खेळासाठी सादर करावयाची आहे त्याचे प्रमुख सूत्र या नाट्याचा प्रमुख सूत्रधार किंवा मालक सर्व कलाकारांना ती कथा समजावून सांगतो. मग ही सगळी पात्रे उत्स्फूर्तपणे हे नाटक प्रेक्षकांसमोर सादर करतात. या लोकनाट्यात सूत्रधाराची भूमिका अत्यंत महत्त्वाची असते. हे लोकनाट्य पूर्वरंग व उत्तररंग या दोन भागांत विभागलेले असते. साधारणपणे पुढीलप्रमाणे दशावतार हे लोकनाट्य सादर केले जाते.

(पूर्वरंग)

प्रथम गणपतीला आवाहन

↓

नंतर रिद्धी-सिद्धीसहित गणपतीचे रंगमंचावर आगमन

↓

Shaikshnik Sanstha's Arts, Com. & Science College
Khardi, Tal Shahapur, Dist. Thane, 421 601
Jeevandeep

पाठोपाठ सरस्वतीचे आगमन

↓

गणपतीचे आवाहन संपले की सूत्रधार सरस्वतीची पूजा करतो. सरस्वती त्याला आशीर्वाद देते. त्यानंतर तो आज कोणते नाटक सादर होणार आहे याची कल्पना प्रेक्षकांना देतो

↓

प्रत्यक्ष खेळाला सुरुवात

↓

२

संकासुराचा वध करुन (पूर्वरंग संपतो)

↓

(उत्तररंग)

दशावताराच्या उत्तररंगात एखादे आख्यान नाट्यरूपात सादर केले जाते. यालाच खेळ म्हणण्याची प्रथा आहे. साधारणपणे रामायण किंवा महाभारतातील एखाद्या विषयाची किंवा घटनेची निवड केली जाते. हे नाटक संपल्यावर प्रेक्षकांमध्ये ताळी फिरविली जाते आणि मग प्रत्येकजण आपापल्या कुवतीप्रमाणे त्यात पैसे टाकतात. गावातील काही लोक कलाकारांना खास बक्षिसी देतात.

दशावतारातील पेटारा - दशावतारात पेटा-याला अत्यंत महत्त्वाचे स्थान आहे. हा पेटारा बांबूच्या काड्यापासून बनविलेला असतो. ह्या पेटा-याचे 'स्थानिक पेटारे' व 'फिरतीचे पेटारे' असे दोन प्रकार असतात. यातील स्थानिक पेटारे हे गावाच्या मालकीचे असतात. तर फिरतीचे पेटारे हे बहुतांश वैयक्तिक मालकीचे असतात. पेटारे गावाच्या श्रद्धेचा विषय असतात. कारण मुखवट्यांपासून वस्त्रांपर्यंत सारं सामान या पेटा-यात असतं. त्या अर्थाने पेटारा म्हणजे प्रतिसृष्टीच असते.

दशावताराची ठळक वैशिष्ट्ये -

१. प्राचीन लोकनाट्य प्रकार
२. दशावतार या लोकनाट्यात पेटारा ही महत्त्वाची संकल्पना आहे.
३. दशावतारी नाट्याची लिखित संहिता नाही.
४. संवादाची निर्मिती प्रत्यक्ष नाट्यातूनच आकाराला येते.
५. नाट्यात वाद्य, संगीत यांचा प्रभावी वापर केला जातो.
६. राक्षस पात्रांची रंगभूषा अधिक भडक तर देवांची सात्त्विक स्वरुपाची असते.

Jeevandeep Shaikshnik Sanstha's Arts, Com.& Science College ★ Khardi, Tal Shahapur, Dist. Thane, 421 601

- दोन पात्रांच्या युद्धाच्यावेळी ते जे काही आपल्या पदलालित्यातून सादर करतात त्याला लंगर असे म्हणतात.
- वैशिष्ट्यपूर्ण रंगभूषा, उत्स्फूर्त संवाद आणि त्यानुसार होत जाणारा काहीसा भडक, परंतु पेक्षकांना आकर्षित करणारा अभिनय अशीही दशावताराची प्रभावी त्रिसूत्री आहे.

अत्यंत प्रभावी असणारा हा लोककला प्रकार आधुनिक काळानुसार बदलत आहे. तरीही आज त्याला पाहिजे तेवढे व्यापक रूप मिळालेले दिसत नाही. याच लोककला प्रकाराच्या जवळ जाणारा कर्नाटकातील 'यक्षगान' मात्र सातासमुद्रापलीकडे गेलेला दिसतो. त्याचा वेगळ्याप्रकारे शोध अभ्यासकांना घेता येईल.

❑❑❑

Jeevandeep Shaikshnik Sanstha's Arts, Com. & Science College ★ Khardi, Tal Shahapur, Dist. Thane, 421 601

Proceedings of International Conference on

'Resource Management for Inclusive Development'

14th - 15th February 2020

Sponsored by

Savitribai Phule Pune University

साहसे श्रीः प्रतिवसति ।

Akole Taluka Education Society's,

Agasti Arts, Commerce & Dadasaheb Rupwate Science College, Akole

Tal.: Akole 422 601, District : Ahmednagar, Maharashtra, India.

(Re Accredited 'A' Grade by NAAC and Awarded 'Best College' by University of Pune)

Maharashtra Bhugolshastra Parishad, Pune

Jeevandeep Shaikshnik Sanstha's Arts, Com. & Science College
Khardi, Tal Shahapur, Dist. Thane, 421 601

26

Na.- Vishal S. Bhosale

Proceedings of International Conference

on

Resource Management for Inclusive Development'

14th - 15th February 2020

◆

Sponsored by

Savitribai Phule Pune University

◆

Organized by

साहसे श्री: प्रतिवसति ।

Akole Taluka Education Society's,

Agasti Arts, Commerce & Dadasaheb Rupwate Science College, Akole

Post-graduate Research Center in Geography

Akole, Tal. - Akole, Dist. - Ahmednagar, 422 601 (M.S.)

◆

In Association with

Maharashtra Bhugolshastra Parishad, Pune

GATHA COGNITION

Gatha Cognition

Jeevandeep Shaikshnik Sanstha's Arts, Com.& Science College ★ Khardi, Tal Shahapur, Dist. Thane, 421 601

(27)

ISBN : 978-81-932622-9-0

१२५ औरंगाबाद जिल्ह्यातील मत्स्यव्यवसाय : एक अभ्यास ... ११३
- सुंदर [illegible], विजय बेसाणे

१२६ मानवी संसाधन व्यवस्थापन एक भौगोलिक अभ्या'' ... ११४
- शेंडे गौतम नागनाथ

१२७ ग्रामीण सेवा केंद्राचा भौगोलिक अभ्यास : विशेष संदर्भ हिंगोली जिल्हा ... ११४
- बालाजी आल्हाड, एस. जी. बिराजदार

१२८ ''भारतातील वन साधनसंपत्तीचा भौगोलिक अभ्यास'' ... ११५
- प्रा.डॉ. दयानंद उजळंबे

१२९ जालना जिल्ह्यातील तालुकानिहाय गळीतधान्य पीक संयोगाचा भौगोलिक अभ्यास (इ.स.२०००-०१ ते २००४-०५) ... ११६
- * राठोड सुनिल धोंडिराम ** मुळे अंबादास मारोतीराव

१३० नांदेड जिल्ह्यातील भूमी उपयोजनातील बदल : एक भौगोलिक अभ्यास (इ.स. १९९६ ते २००५) ... ११६
- डु. एस. कानवटे

१३१ पडीक जमिनीचे संधारण काळाची गरज ... ११७
- धुने एस. पी.

१३२ पर्यावरण आणि विकास ... ११७
- प्रा. डॉ. अनिल डी. पवार

१३३ पाणहिता नदी खोऱ्यातील जलसिंचनाचा शेतीवर झालेला परिणाम ... ११८
- डॉ. नागसेन नामदेव मेश्राम

१३४ आर्थिक विकासाचा पर्यावरणावर होणारा परिणाम ... ११९
- गणेश एल. घोटे. जे. व्ही. दडवे. किशोर वाय ठाकरे

१३५ मुंबईच्या आरे कॉलनी परिसरातील मेट्रो कार शेड प्रकल्प, नैसर्गीक पर्यावरण आणि सामाजिक-राजकीय दृष्टीकोण : एक सूक्ष्म अभ्यास ... ११९
- विशाल संपत भोसले

१३६ वने, आदिवासी आणि जंगल कामगार सोसायटी : एक अभ्यास ... १२०
- १विठ्ठल मारुती पाटील. २हंगे ए. के.

Jeevandeep Shaikshnik Sanstha's Arts, Com. & Science College ★ Khardi, Tal Shahapur, Dist. Thane, 421 601

मुंबईच्या आरे कॉलनी परिसरातील मेट्रो कार शेड प्रकल्प, सर्गीक पर्यावरण आणि सामाजिक-राजकीय दृष्टीकोण : एक सूक्ष्म अभ्यास

विशाल संपत भोसले

कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, खर्डी.

श : वर्तमानकाळात जवळपास सर्व शहरे प्रदूषण व इतर पर्यावरणीय समस्यांच्या विळख्यात अडकलेली त. शहरी भागातील घटते वनांचे प्रमाण व वाढते औद्योगिकीकरण यामुळे मोठी बिकट स्थिती निर्माण ली आहे. अशातच ज्या काही मोजक्या शहरी भागात थोड्या फार प्रमाणात नैसर्गिक वनस्पती अस्तित्वात त. अशा ठिकाणी देखील विविध विकास प्रकल्प राबविण्याकरिता वनांची तोड केली जात आहे. परिणामी भागातील पर्यावर्णीय समस्यांत दिवसेन दिवस वाढ होत आहे. विविध प्रकल्पांकरिता ज्या प्रमाणात ची तोड केली जात आहे, तेवढ्या प्रमाणात वनांचे पुनरुज्जीवन, जतन, संवर्धन केले जाताना आढळत . अशा अनेक कारणांमुळे शहरी भागातील पर्यावणीय समस्यांनी अधिकच गंभीर रूप धारण केलेले आहे. त्या पर्यावर्णीय ऱ्हासामुळे पृथ्वीवरील मानवच नव्हेतर एकूणच सजीव सृष्टीच्या अस्तित्वाला प्रश्न निर्माण ला आहे.

सदर प्रबंधात महाराष्ट्राची आर्थिक राजधानी म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या मुंबई शहराच्या उपनगरीय सरातील आरेकॉलनी येथील मेट्रोकारशेड प्रकल्प व या प्रकल्पास विविध स्तरातून केला जाणारा विरोध यावर

Shaikshnik Sanstha's Arts, Com. & Science College
Khardi, Tal Shahapur, Dist. Thane, 421 601
Jeevandeep

29

 ISBN : 978-81-932622-9-0

वापर करण्यात आले आहे. मुंबई शहराच्या दृष्टीने आणि या शहराची भूमिका पाहता [illegible] व मुंबई परिसरातील पश्चिम घाटाच्या [illegible] नैसर्गिक प्रदेश होय. मुंबई शहर व मुंबई उपनगर [illegible] संकुलाचा प्रदेश म्हणून हा भाग ओळखला जातो. या प्रदेशात मोठ्या प्रमाणात नैसर्गिक वनसंपत्ती व जलसंपत्ती अस्तित्वात आहे. शहराचे फुफ्फुस म्हणून देखील याची ओळख आहे. येथील [illegible] प्रदेशातील प्रदूषण पातळी नियंत्रित राखण्यास मदत होते. या प्रदेशातील वैशिष्ट्यपूर्ण वनस्पतींचे आणि [illegible] हजारो जाती-प्रजातींचे पक्षी तसेच [illegible] या भागात आढळतात. त्यामुळे [illegible] विरोध केला जात आहे. मानवी विकासासाठी आधुनिकीकरण आवश्यक आहे तर [illegible] अधिवासासाठी पर्यावरणीय संतुलन राखणे देखील आवश्यक आहे. त्यामुळे अशा प्रकल्पांची आवश्यकता, त्याचे परिणाम, वस्तुस्थिती, पर्यायी व्यवस्था, सामाजिक व राजकीय दृष्टिकोन यांचे अध्ययन करणे महत्त्वाचे आहे. तसेच अशा समस्यांचा सर्वसमावेशक उपाययोजना सुचवणे आवश्यक आहे. [illegible] पर्यावरणीय संतुलन राखून मानवी जीवन सुखकर, शाश्वत राखता येईल.

* * *

Jeevandeep Shaikshnik Sanstha's Arts, Com. & Science College ★ Khardi, Tal Shahapur, Dist. Thane, 421 601

दलित साहित्याचे बहुविध आयाम

संपादक

डॉ. ताहेर एच. पठाण

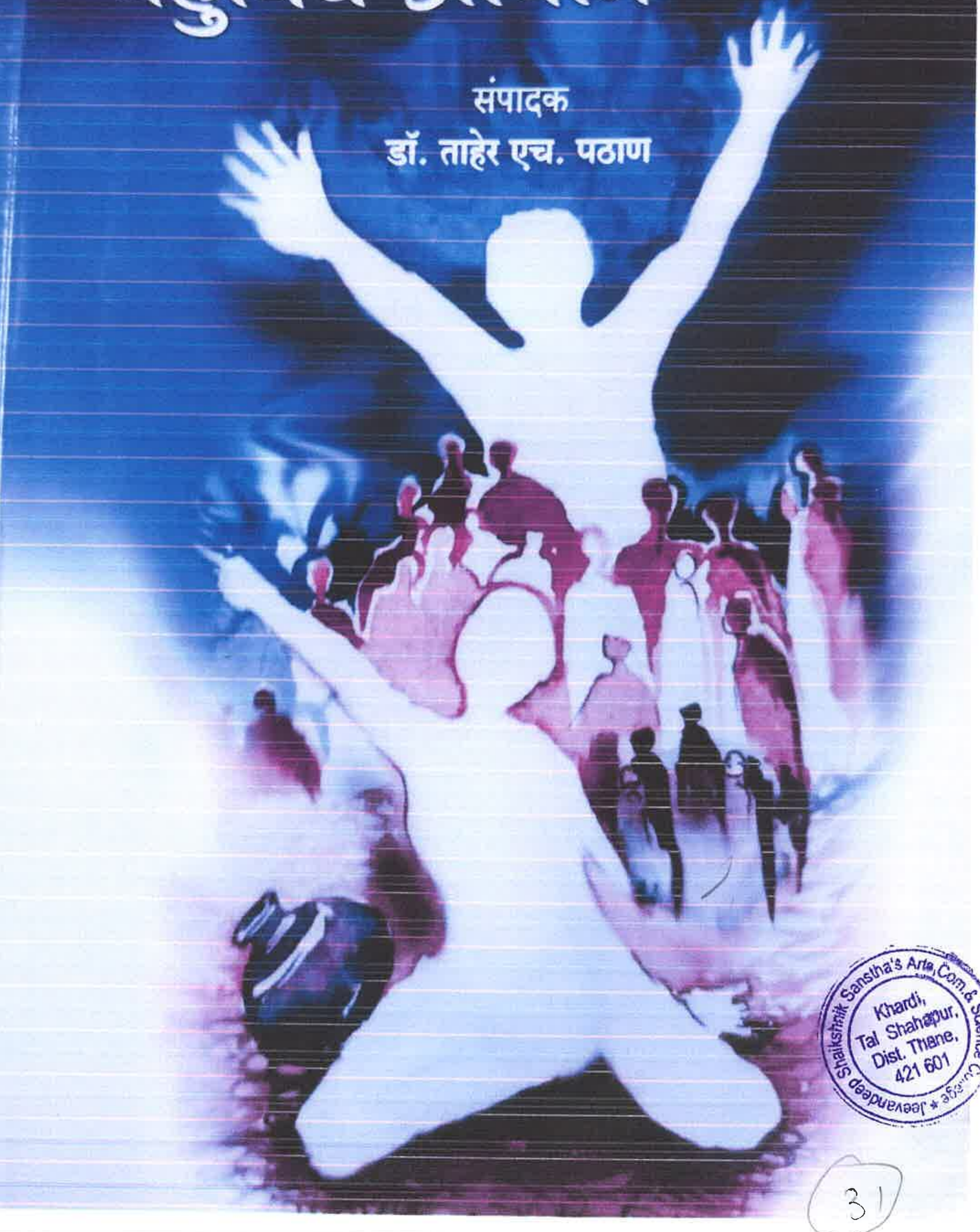

Jeevandeep Shaikshnik Sanstha's Arts, Com. & Science College * Khardi, Tal Shahapur, Dist. Thane, 421 601

31

Prashant

दलित साहित्याचे बहुविध आयाम
Dalit Sahityachea Bahuvid Ayam

© सुरक्षित

▌प्रकाशक । मुद्रक
रंगराव पाटील
प्रशांत पब्लिकेशन्स
3, प्रताप नगर, श्री संत ज्ञानेश्वर मंदिर रोड,
नूतन मराठा महाविद्यालयाजवळ,
जळगाव 425001.

▌दूरध्वनी । वेब । ईमेल
0257-2235520, 2232800
www.prashantpublications.com
prashantpublication.jal@gmail.com

▌आवृत्ती । आयएसबीएन । किंमत
ऑक्टोबर, 2020
978-93-90483-02-0
₹ 425/-

▌मुखपृष्ठ । अक्षरजुळवणी
चंद्रकांत सातपुते
प्रशांत पब्लिकेशन्स

Jeevandeep Shaikshnik Sanstha's Arts, Com.& Science College
Khani,
Tal Shahapur,
Dist. Thane,
421 301

e-Books are available online at www.prashantpublications.com
Prashant Publications *app for e-Books*
kopykitab.com • amazon.com • play.google.com

या पुस्तकातील कोणताही मजकूर, कोणत्याही स्वरूपात वा माध्यमात पुर्नप्रकाशित अथवा संग्रहित करण्यासाठी लेखक/प्रकाशक दोघांचीही लेखी पूर्वपरवानगी घेणे बंधनकारक आहे. तसेच मजकूराची जबाबदारी ही सर्वस्वी लेखकाची राहील. लेखकांनी मांडलेल्या सर्वच मतांशी संपादक सहमत असतीलच असे नाही.

32

४३. दलित स्त्रियांची आत्मकथने : एक आकलन........................२८४
- प्रा. कैलास कळकटे

४४. दलित साहित्य आणि संत साहित्य २८९
- डॉ. अशोक उ. धोळवे, कृष्णा उत्तम नागरे

४५. दलित नाटकांचे समाज जागृतीतील योगदान........................२९६
- डॉ. राखी सिद्राम सलगर

४६. दलित साहित्याची पार्श्वभूमी........................३०१
- प्रा. संध्या जंजाळ

४७. प्रेमानंद गज्वी यांच्या नाट्यकृतीतील मानवी क्रौर्याचा शोध...........३०८
- अभिषेक राजेंद्र परब

४८. दलित आत्मकथने : समाज वास्तव आणि जीवनदृष्टिकोन...........३१७
- सुरवसे प्रकाश गणपती

४९. दलित साहित्य : एक दृष्टिक्षेप........................३२३
- स्वप्नील युवराज भोसले

५०. आंबेडकरी चळवळ आणि दलित साहित्य ३३१
- सुरेश देवचंद शिरसाट

५१. दलित साहित्याचे विशेष ३३७
- नेहा रतन बनसोडे

५२. दलित साहित्याची प्रेरणा आणि तत्त्वज्ञान ३४३
- आण्णासाहेब हंबीराव सोनवणे

५३. दलित साहित्याचे स्वरूप-विशेष ३४७
- सखाराम बाबूराव शिंदे

५४. जागतिकीकरण आणि दलित नाटक ३५५
- अरुणा मानिक गायकवाड

५५. दलित आंदोलनामध्ये विविध समाजसुधारकांचे योगदान ३६०
- सौ. अर्चना बैजनाथ घोडके (शिंदे)

५६. दलित साहित्यातील एक वाङ्मय प्रकार : आत्मकथन ३६८
- दिपक [illegible] कारके

Shaikshnik Sanstha's Arts, Com. & Science College * Jeevandeep
Khardi, Tal Shahapur, Dist. Thane, 421 601

दलित स्त्रियांची आत्मकथने : एक आकलन

– प्रा. कैलास काळकटे
जीवनदीप शै.सं.सं. कला वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय खर्डी, ता.शहापूर, जि.ठाणे

गोषवारा :

मराठी वाङ्मयात साठोत्तरी कालखंडात दलित साहित्याचा उदय झाला. या वाङ्मयीन प्रवाहातील ठळक वाङ्मयप्रकार आत्मकथन हा आहे. दलित आत्मकथनांनी एका नव्या भावविश्वाचा परिचय करून दिला. त्यातही दलित स्त्रियांनी लिहिलेली आत्मकथने ही अतिशय वेगळ्या स्वरूपाची आहेत. हे आत्मकथने एका बाजूला स्वत:चे दु:ख तर दुसऱ्या बाजूला समस्त स्त्रीजातीचे दु:ख मांडत जातात. त्यामुळे एक वेगळेच विश्व या आत्मकथनातून वाचकांसमोर येते. जवळपास १५ दलित स्त्रियांनी आत्मकथन लिहिले आहेत.

प्रस्तावना :

मराठी वाङ्मयात १९६० नंतर एक ठळक वाङ्मयीन प्रवाह म्हणून दलित साहित्याचा उदय झाला. या वाङ्मयीन प्रवाहाने मराठी वाङ्मयाच्या कक्षा अधिक विस्तारित केल्या. एक नवे अनुभवविश्वच या वाङ्मयप्रवाहाने मराठी साहित्याला बहाल केले ते पुर्णपणे नवे होते. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर हे या प्रवाहाचे प्रेरणास्थान आहेत. त्यांनी परिवर्तनवादी चळवळीच्या माध्यमातून दलित समाजामध्ये जे 'आत्मभान' जागृत केले त्याचे रूपांतर म्हणजे हा प्रवाह. कारण आत्मभान आल्यानंतर दलित समाजातील लेखक आत्मशोध घेऊ लागले. या आत्मशोधाच्या जाणिवेतूनच या प्रवाहाचा उदय झाला. हा आत्मशोध त्यांनी कविता, कथा, कादंबरी, नाटक आणि आत्मकथन या वाङ्मयप्रकाराच्या माध्यमातून घेतला त्यातूनच आत्मभान, आत्मशोध, नकार आणि विद्रोह, बांधिलकी हे या प्रवाहातील साहित्याचे स्वरूप विशेष ठरले.

दलित साहित्याच्या माध्यमातून शतकानुशतके दाबून ठेवलेल्या भावनांचा उद्रेक झाला. तो उद्रेक वेगवेगळ्या वाङ्मयप्रकारातून व्यक्त होऊ लागला. हा उद्रेक कविता आणि आत्मकथन या दोन वाङ्मयप्रकारातून अधिक व्यक्त झाला. गतकाळात त्यांनी जे भोगले होते, सोसले होते याची तसेच या 'भोगवट्यास' जबाबदार असणाऱ्या व्यवस्थेविषयीची चीड त्यांनी त्यातून व्यक्त केली. पण कविता या वाङ्मयप्रकाराच्या काही अंगभूत मर्यादा असल्यामुळे हा उद्रेक आत्मकथनातून

Jeevandeep Shaikshnik Sanstha's Arts, Com. & Science College
Khardi,
Tal Shahapur,
Dist. Thane,
421 601

अधिक प्रभावीपणे व्यक्त होऊ लागला. त्यातूनच 'आत्मकथन' हा एक नवीन वाङ्मयप्रकाराच दलित साहित्याने मराठी साहित्याला बहाल केला.

दलित स्त्रियांची आत्मकथने :

आजपर्यंत जवळ जवळ ७०-७५ आत्मकथने प्रकाशित झालेली आहेत. त्यापैकी सुमारे १५ आत्मकथने ही स्त्रियांची आहेत. तसे पाहिले गेले तर 'आत्मकथा' या वाङ्मयप्रकाराचा उदय मिलिंद महाविद्यालयाच्या 'अस्मिता' या वार्षिकांकातून झाला आहे. कारण या वार्षिकांकात खेड्यातील विद्यार्थ्यांनी आपल्या आठवणी सांगितल्या. त्यापैकीच एक असलेल्या प्र.ई सोनकांबळे यांनी त्या अधिक विस्ताराने आणि सलगरूपात सांगितल्या आणि त्यातूनच त्यांचे 'आठवणींचे पक्षी' हे आत्मकथन सिध्द झाले. त्यानंतर मात्र दलित समाजातील अनेकांनी आत्मकथने लिहिली. त्यातून दलित आत्मकथनांची एक लाटच निर्माण झाली. त्यांनी दलित साहित्याचेच नव्हे तर संपूर्ण मराठी साहित्यातील आत्मचरित्रांचे दालन त्यामुळे अत्यंत श्रीमंत होणार आहे.[१] असे प्रा बाळकृष्ण कवठेकर यांनी नोंदविले आहे. आजवरच्या संपूर्ण दलित आत्मकथांकडे पाहिल्यानंतर यातील सत्यताही पटते.

पुरुषांच्या आत्मकथनांपेक्षा दलित स्त्रियांची आत्मकथने अधिक प्रभावी वाटतात कारण समाजव्यवस्थेने सर्व हक्क नाकारलेला, दास्यात जीवन जगणारा दलित समाज आणि त्या समाजातील शेवटचा घटक स्त्री आहे. दलित स्त्री दलित तर आहेच, पण दलितामधील स्त्री असल्याने दुहेरी शोषण, दुःख तिच्या वाट्याला आले.[२] त्यामुळे पुरुषांच्या आत्मकथनांपेक्षा स्त्रियांची आत्मकथने महत्त्वाची ठरतात.

दलित स्त्रियांच्या आत्मकथनांचा विचार करताना दलित स्त्रीचे पहिले आत्मकथन कोणते याबाबत अभ्यासकांमध्ये मतभेद आहेत. या सर्व मतभेदांचा विस्तृत आढावा डॉ मनोहर जाधव यांनी आपल्या 'समीक्षाग्रंथात'[३] घेतला आहे. त्यानंतर निष्कर्ष नोंदवताना ते म्हणतात, आत्मकथन या संज्ञेनुसार दलित स्त्रीचे पहिले आत्मकथन म्हणून प्रा.कुमुद पावडे यांच्या 'अंतःस्फोट'चा निर्देश करावा लागतो तर आत्मचरित्र या संज्ञेनुसार शांताबाई कांबळे यांच्या 'माझ्या जल्माची चित्तरकथा' या आत्मचरित्राला पहिलेपणाचा मान द्यावा लागतो. जनाबाई गिऱ्हे यांच्या 'मरणकळा' या आत्मकथनाला भटक्या महिलेचे पहिले आत्मकथन संबोधावे लागते.[४] असे असले तरी पहिले स्त्रीलिखीत आत्मकथन म्हणून आपणास 'माझ्या जल्माची चित्तरकथा' याचा उल्लेख करावा लागेल. कारण मे १९८६ ला पुस्तकरूपाने प्रकाशित झालेले पहिले आत्मकथन आहे.

माझ्या जल्माची चित्तरकथा हे शांताबाई कांबळे यांचे आत्मकथन १९८२-८३ या कालावधीत 'पूर्वा' मासिकातून क्रमशः प्रसिद्ध झालेले आहे. तसेच

Shaikshanik Sanstha's Arts, Com.& Science College Jeevandeep ★ Khardi, Tal Shahapur, Dist. Thane, 421 601

35

आत्मकथन दूरदर्शनवर मालिकेच्या स्वरूपातही आलेले आहे. नाजाबे (लेखिका कांबळे यांचे बालपणीचे नाव) बालपण मामाची पर्यंतचे शिक्षण, [illegible] बहीण, वडील यांचा मृत्यू आणि शिक्षिकापेशा यात आलेले दाहक अनुभव, [illegible] अधिकारी म्हणून निवृत्ती इथपर्यंतचा जीवनप्रवास या आत्मकथनातून [illegible] जातो.

प्रा.कुमुद पावडे यांनी अंत:स्फोट मध्ये विविध प्रकारचे अनुभव चित्रित केले आहे. हे आत्मकथन प्रकाशित होण्यापूर्वी अस्मितादर्श या नियतकालिकातून क्रमश: प्रसिद्ध झालेले स्फुट लेखन आहे. या आत्मकथनातून काही प्रमाणात स्त्रीवादही डोकावताना दिसतो. कारण लहानपणापासून हुशार असणारी ही मुलगी जातीमुळे कशी उपेक्षित ठरविली जाते. याचे चित्रण या आत्मकथनातून येते. तसेच शिकून मोठे झाल्यानंतर फक्त जातीमुळे कशी हीन प्रकारची वागणूक मिळते याचे चित्रणही या आत्मकथनातून येते. त्याचप्रमाणे घडलेल्या घटनेवर त्या भाष्य करतात त्यातून त्यांच्यावरील फुले-शाहू-आंबेडकर-सावित्रीबाई फुले यांच्या प्रभावाचे दर्शन घडते. हे आत्मकथन एका बाजूला स्वत:चे दु:ख तर दुसऱ्या बाजूला समस्त स्त्रीजातीचे दु:ख मांडत जाते.

स्त्रियांच्या आत्मकथनातील बेबीताई कांबळे यांचे जिणं आमुचं हे आत्मकथन वेगळ्या स्वरूपाचे आहे. कारण या आत्मकथनातून लेखिकेच्या वैयक्तिक जीवनाऐवजी मोठ्या प्रमाणात धर्मांतरापूर्वीच्या महार समाजाचे चित्रण येते. यापुर्वीच्या कोणत्याही आत्मकथनातून एवढ्या बारकाव्यांसह महारवाड्याचे व तिथल्या रूढी-प्रथांचे चित्रण आलेले नाही किंबहुना भावी पिढीला तत्कालीन समाजजीवन उलगडून दाखविणे, त्यांचे दु:ख, वेदना सांगणे हा त्यांचा हेतू असावा असे वाटते. हे आत्मकथन समाजविज्ञानाच्या दृष्टीने अत्यंत महत्त्वाचे असे आहे.

मिटलेली कवाडे या मुक्ता सर्वगौड यांच्या आत्मकथनाचे स्वरूप थोडेसे भिन्न आहे. कारण त्या सामाजिक कार्यकर्ती असल्यामुळे या आत्मकथनातून मी ऐवजी समाज अधिक प्रगट होतो. आणि त्यांचा हेतूही तोच असावा असे वाटते कारण वैयक्तिक जीवनातील अनेक घटना त्या टाळताना दिसतात. तसेच बालपणीच्या आठवणीत आईवडिलांविषयीचे काही उल्लेख येताना दिसतात. पण लग्नानंतर जवळपास सगळे उल्लेख त्यांनी टाळलेले आहेत. त्यामुळे या आत्मकथनातून मी वर म्हणजेच मुक्ता सर्वगौड यांच्यावर प्रकाश पडण्याऐवजी तो तत्कालीन समाजजीवनावर पडलेला दिसतो.

रात्रंदिन आम्हा हे आत्मकथन शांताबाई दाणी यांचे आहे. हे नाव परिवर्तन चळवळीतील अत्यंत महत्त्वाचे नाव आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या [illegible]

(36)

Jeevandeep Shaikshanik Sanstha's Arts, Com.& Science College ★ Khardi, Tal Shahapur, Dist. Thane, 421 601

चळवळीच्या लढ्यात त्यांनी अविवाहित राहून आयुष्यभर काम केले. परिवर्तनवादी चळवळीतील सगळी स्थित्यंतरे त्यांनी अत्यंत जवळून बघितली आहेत. त्यामुळे हे आत्मकथन एका बाजूला त्यांचे जीवन उलगडत जाते तर दुसऱ्या बाजूला परिवर्तनवादी चळवळीचे अनेक पदरही उलगडत जाते. त्याचप्रमाणे दादासाहेब गायकवाड यांच्या कार्याविषयी या आत्मकथनामध्ये महत्त्वाची आहे. त्यांचे चळवळीविषयी असलेल्या कार्यकर्तीचे सुंदर चित्र या आत्मकथनातून उभे राहाते.

उर्मिला पवार यांचे आयदान हे आत्मकथन दलित स्त्रियांच्या आत्मकथनातील अगदी वेगळ्या स्वरूपाचे आत्मकथन आहे. २००३ साली हे आत्मकथन प्रकाशित झाले आहे. त्यामुळे जागतिकीकरणानंतर दलित स्त्रियांच्या जीवनात झालेल्या उलथा-पालथीविषयी नेमकेपणाने माहिती या आत्मकथनातून येते. एका सर्वसामान्य दलित स्त्रीला आलेल्या आत्मभानाचे यातील चित्रण स्तिमित करणारे आहे. अर्थात हे आत्मभान आत्मकेंद्री नसून सामाजिक जाणिवेने उजळलेले आहे. लेखिकेचे बालपण कोकणात गेले असल्यामुळे तेथील निसर्गाचे अत्यंत मनमोहक वर्णन या आत्मकथनात येते तसेच तिथली बोलीभाषा, सांस्कृतिक परंपरा, चालिरिती, श्रद्धा अशा अनेक गोष्टी या आत्मकथनातून आपल्यासमोर येतात. थोडक्यात उर्मिला पवार यांनी या आत्मकथनातून आयुष्याचेच आयदान विणले आहे.

मल्लिका अमर शेख यांचे 'मला उद्ध्वस्त व्हायचंय' हे आत्मकथन अनेक अंगांनी महत्त्वाचे आहे. कारण एका बाजूला त्या शाहीर अमर शेख यांच्या कन्या आहेत तर दुसऱ्या बाजूला नामदेव ढसाळ यांच्या पत्नी आहेत. या आत्मकथनात दुःख वेदना तर आहेच पण त्यापेक्षा अनेक ठिकाणी 'स्त्रीवाद' ही ठसठसीत स्वरूपात व्यक्त होताना दिसतो.

'मरणकळा' हे जनाबाई गिऱ्हे यांचे आत्मकथन असून यातून 'गोपाळ' या भटक्या जमातीचे तत्कालीन वास्तव डोळ्यासमोर येते. 'शिक्षणासाठी संघर्ष' हे या आत्मकथनाचे मध्यवर्ती सूत्र आहे. असे वाटते. रूढी, परंपरांनी झगडत, दुःख, वेदना, हाल-अपेष्टा यांच्या 'मरणकळा' सोसत त्यांनी कसे शिक्षण घेतले आणि शिकल्यानंतर कोण-कोणत्या संकटांना सामोरे जावे लागले याचे चित्रण या आत्मकथनातून येते. तसेच त्यातून 'गोपाळ' समाजाचेही चित्र वाचकांच्या समोर उभे राहते.

या दलित स्त्रियांच्या आत्मकथनांनी मराठी साहित्य विश्वात मोलाची भर घातली आहे. दलित स्त्रीने आपल्या सर्व वेदनेला अत्यंत तरल, स्त्री सुलभ नैसर्गिक जाणिवेने नेटक्या शब्दात मांडले. या स्त्रियांनीही वेशीबाहेरच्या जगातले बारकावे टिपले. पण स्वतःच्या स्त्रीत्वाच्या मर्यादा त्यांनी काटेकोरपणे जाणीवपूर्वक पाळल्या.

Jeevandeep Shaikshnik Sanstha's Arts, Com. & Science College, Khardi, Tal Shahapur, Dist. Thane, 421 601

हिंदू धर्माने लादलेल्या गुलामीतून दलित स्त्री मध्ये पोसत गेलेली अंधश्रद्धा, वाईट रूढी-प्रथा, सासुरवास, पोतराज सोडणे, सटवाई पुजणे इ अनेक गोष्टींचा मात्र खूप ठोकळेपणाने उल्लेख अनेक दलित स्त्री आत्मकथनात आढळून येतो.' यामुळेच दलित स्त्रियांची ही आत्मकथने वेगळी ठरतात. ही आत्मकथने 'मी'चे जेवढे चित्रण करत जाते तेवढेच चित्रण 'समूहा'चेही करते. त्यामुळे एका बाजूला हे आत्मकथने वाङ्मयाचा अस्सल दस्तावेज ठरतो तर दुसऱ्या बाजूला समाज विज्ञानाचाही दस्तावेज ठरत जातो.

उत्कर्ष निष्कर्ष :

१. पुरुषांच्या आत्मकथनांपेक्षा दलित स्त्रियांची आत्मकथने अधिक प्रभावी वाटतात
२. सगळ्या हाल-अपेष्टा सहन करत आत्मभान कसे जागृत केले याचे प्रत्ययकारी चित्र या आत्मकथनात दिसते.
३. दलित स्त्रियांनी आत्मकथनाच्या लेखनात वेशीबाहेरच्या जगातले बारकावे टिपले. पण स्वतःच्या स्त्रीत्वाच्या मर्यादा त्यांनी काटेकोरपणे जाणीवपूर्वक पाळल्या दिसतात.
४. काही आत्मकथनामधून जागतिकीकरणानंतर दलित स्त्रियांच्या जीवनात झालेल्या उलथा-पालथीविषयी नेमकेपणाने माहिती आलेली दिसते.
५. या दलित स्त्रियांच्या आत्मकथनांनी मराठी साहित्य विश्वात मोलाची भर घातली आहे.

संदर्भ ग्रंथसूची

१. कवटेकर बाळकृष्ण, दलित साहित्य : एक आकलन पृ.७७
२. लुलेकर प्रल्हाद, वेदनांचा प्रदेश, पृ ३०
३. माधव मनोहर, दलित स्त्रियांची आत्मकथने : स्वरूप आणि चिकित्सा, पृ ३९
४. उनि पृ ४३
५. गरुड श्यामल, दलित स्त्री आत्मकथने, पृ १३

Jeevandeep Shaikshnik Sanstha's Arts, Com & Science College ★ Khardi, Tal Shahapur, Dist. Thane, 421 601